

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav politologie

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Pavel Rybář

Paměť jako politický fenomén: reflexe veřejné debaty nad
zákonem o protiprávnosti komunistického režimu

Memory as a Political Phenomenon: Reflections on the
Public Debate about The Act on the Lawlessness of the
Communist Regime

Poděkování

Autor práce by rád poděkoval doc. PhDr. Ing. Milanu Znojovi, CSc. za rady, připomínky, doporučení a zapůjčené materiály využité při zpracování tématu.

Prohlášení o autorství práce

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma *Paměť jako politický fenomén: reflexe veřejné debaty nad zákonem o protiprávnosti komunistického režimu* vypracoval samostatně a použil jen zdroje uvedené v seznamu literatury.

V Praze dne 14. 4. 2016

.....

Bc. Pavel Rybář

Abstrakt a klíčová slova

Cílem této práce je vytyčit základní rámce paměti komunismu, které se v polistopadovém režimu objevují paralelně s pokusy o politickou konstrukci minulosti. Na příkladu veřejné diskuse nad zákonem o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu se řešitel pokusí ukázat hlavní zdroje antikomunistické rétoriky a symboliky a přiblížit, jakou úlohu sehrály v první polovině 90. let při vytváření politických identit. Zatímco první část práce prozkoumá pojmy, které umožňují využít koncept paměti v analýze politična, druhá část se zaměří na varianty interpretace minulosti v kontextu diskuse nad legislativou spadající do kategorie tzv. „vyrovnávání se s minulostí“ (lustrační zákon, zákon o protiprávnosti komunistického režimu). Vychází český antikomunismus z dekomunizačních opatření přijatých v letech 1991-1993, nebo je naopak přijetí těchto opatření snahou o zjednodušení plurality politik paměti? Jsou pokusy o označení minulého režimu jako zločinného jedinou formou antikomunismu, nebo je antikomunismus prolnutím morální, právní a politická argumentace proti minulému režimu a jeho společenskému a právnímu řádu? Prostřednictvím analýzy různých typů výpovědí se řešitel pokusí navrhnout jednu z možností analýzy antikomunistického diskursu.

Klíčová slova: politika paměti, antikomunismus, hegemonie, diskursivní analýza, lustrace, protiprávnost

Abstract and key words

This thesis aims to set a basic framework for “memories of communism” which come along with attempts on political construction of the past during post-1989 regime. Based on the example of public debate about “The Act on the Lawlessness of the Communist Regime and on Resistance Against It”, we will attempt to reveal main resources of anti-communist rhetoric and symbols, and to clarify the role they played in forging political identities in the first half of the 1990s. While the introductory chapter explores concepts which allow us to conceptualize memory in the analysis of the political, other chapters are devoted to various interpretations of the past in the context of discussions of de-communization measures that belong to the category of “coming to terms with the past” (Lustration Act, The Act on the Lawlessness of the Communist Regime). Does Czech anti-communism result from those measures adopted between 1991 and 1993, or does their adoption seek to reduce the plurality of politics of memory? Are attempts to label the previous regime as criminal the exclusive form of anti-communism, or does anti-communism amount to a combination of moral, legal and political arguments that seek to criminalize the previous social and legal order? By analysing different types of utterances we will attempt to design one possible method of discourse analysis of anti-communism.

Key words: politics of memory, anti-communism, hegemony, discourse analysis, lustration, lawlessness

Obsah

Úvod.....	8
1. Pojmy „politika“ a „politično“ a problematika konstrukce minulosti.....	12
1.1. Claude Lefort a otázka „politična“.....	13
1.2. Teorie diskursivní hegemonie (E. Laclau a Ch. Mouffe).....	17
1.3. Chybějící fundament postkomunistických společností (B. Buden).....	20
1.4. Dilemata spravedlnosti v postkomunistických režimech (C. Offe).....	24
1.5. Dekomunizace jako druh obětního rituálu (G. Eyal).....	28
2. Fáze štěpení a počátky formování identit v českém postkomunismu.....	33
2.1. První moment štěpení: rozpad Občanského fóra.....	34
2.2. Druhý moment štěpení: lustrační zákon.....	38
3. Boj o pojmenování politického režimu před rokem 1989.....	46
3.1. Dozvuky lustračního zákona.....	47
3.2. Předloha „antikomunistického zákona“.....	49
3.3. Rozprava v Poslanecké sněmovně.....	51
3.4. Názory v médiích.....	55
3.5. Ústavnost „antikomunistického zákona“.....	57
Závěr.....	59
Odborná literatura.....	62
Publicistické zdroje.....	65

Seznam použitých zkratk

FMV	Federální ministerstvo vnitra
FS	Federální shromáždění
KDU	Křesťansko-demokratická unie
KGB	Výbor státní bezpečnosti SSSR
KPV	Konfederace politických vězňů
KSČ	Komunistická strana Československa
LB	Levý blok
LM	Lidové milice
MS ČR	Ministerstvo spravedlnosti České republiky
ODS	Občanská demokratická strana
ODA	Občanská demokratická aliance
OF	Občanské fórum
OH	Občanské hnutí
PS PČR	Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky
SDO	Klubu poslanců sociálně demokratické orientace
Stb	Státní bezpečnost
ÚS	Ústavní soud

Úvod

Kolaps politických režimů v zemích střední a východní Evropy na přelomu let 1989 a 1990 se nesmazatelně zapsal do kolektivního vědomí dotyčných společností. Spojení „demokratická revoluce“ obvykle označuje politickou transformaci dosavadního vztahu elita – občané, po které o výběru politické elity rozhodují občané ve svobodných volbách. Ačkoli politická změna byla nesporně zásadním fenoménem, revoluce, která odstranila „starý režim“, neznamenalou pouhé nahrazení jednoho typu vládnutí jiným typem. Změnila také rozpětí přítomnosti, ustanovila nový vztah mezi minulostí a přítomností a většinu přítomných sporů buď překryla, nebo je přeložila do jednoduchého rozporu mezi *minulým* a *současným*. Rozchod se starým režimem znamená na jedné straně emancipaci společnosti od předchozí nedemokratické formy vlády, na druhé straně je jejím vržením do nejistoty. Tento ojedinělý historický moment již více než čtvrtstoletí přitahuje pozornost širokého okruhu badatelů na poli společenských věd, nejen politických vědců.

Zatímco v politologii se jako subdisciplína prosadila tranzitologie, v níž koncept *transition* označuje „interval mezi dvěma různými politickými režimy“¹, existuje i skupina autorů, kteří se proti tranzitologickému paradigmatu vymezují. Dle jimi kritizovaného přístupu politická věda uvažuje o fenoménu změny režimu vždy retrospektivně a proces politické změny je předem determinován, neboť za úspěšný přechod považuje přijetí systému západní liberální demokracie. Z pohledu tranzitologie je za počátek přechodné fáze považováno zhroucení autoritářského režimu a zřízení liberální formy demokracie za její završení.

Tato kritika může být určitým východiskem. Navrhnout pojem „paměti“ jakou součást zkoumání postkomunistického obratu znamená určitý odklon od hlediska politické vědy. Znamená připustit, že legitimita nových společenských poměrů není pouze výsledkem předem nadiktovaného scénáře budování příslušných demokratických institucí, ale celospolečenská přeměna je nevyhnutelně spojena s problémem konfliktních interpretací minulých událostí. V dnešních společenských vědách výrazně nadužívaný pojem *paměti* se proto

¹ O'DONNELL, Guillermo – SCHMITTER, Philippe C.: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1986, s. 6.

neobejde bez přesnějšího terminologického vymezení a přísnějších pravidel používání. Pro paměť jako teoretický koncept neexistuje jednotná definice a ve slovníku sociologů, antropologů, historiků, kulturních teoretiků a badatelů z dalších společenskovedních oborů nabývá různých významů.² Tato práce se pokusí načrtnout jednu z možností využití konceptu paměti v politickém myšlení, a to zejména s ohledem na souvislost s dalšími pojmy inspirovanými poststrukturalistickou politickou filosofií.

Směr úvah bude následující. První kapitola má za cíl obhájit volbu termínu „politický fenomén“ v názvu této práce. Důvodem je přesvědčení, že zavedení obratu „politický fenomén“ je nutné k vysvětlení, proč se tzv. „vyrovnávání se s minulostí“ stalo v postkomunistických společnostech předmětem politického antagonismu. Vypracované schéma bude dále napojeno na koncept paměti, a to na základě teze, že politický konflikt, který se vede o formu společnosti a její vztah k minulému režimu, ve skutečnosti není ničím jiným než rivalitou pamětí několika skupinových aktérů. Politický charakter tohoto zápasu bude ve druhé kapitole ilustrován na přijímání lustračního zákona a ve třetí kapitole v analýze debaty nad zákonem o protiprávnosti komunistického režimu. Z těchto okruhů krystalizuje několik pojmů, které se budou prolínat celým textem této práce, a s nimi související výzkumné otázky.

*Politika paměti.*³ Hlavním východiskem teoretické reflexe debaty nad zákonem o protiprávnosti komunistického režimu je teze o bytostně politickém

² Z variant zkoumání paměťových rámců je pro tuto práci nejvíce inspirující sociologické hledisko, které radikální pluralitu individuálních prožitků a vzpomínek na minulost zjednodušuje tím, že se tyto rozmanité pohledy pokouší situovat do určitých kontextů. Existuje množství pamětí, z nichž každá tvoří množinu společných rysů, které můžeme odhalit ve vzpomínkách jednotlivců identifikujících se s určitou sociální skupinou. Maurice Halbwachs charakterizuje vzpomínání jako proces, který se neodehrává izolovaně a bez sociálního kontextu. Vzpomínat lze pouze za předpokladu, zaujmeme-li pohled jedné nebo více skupin a přináležíme-li do jednoho nebo více proudů kolektivního myšlení. Nahlížení nějaké události je závislé na paměti některého z kolektivů, a to i v případě fyzické nepřítomnosti členů tohoto kolektivu. Jinými slovy, jedinec na minulost pohlíží z perspektivy skupiny, ke které patří nebo s níž sdílí společné hodnoty. Viz HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha, SLON 2009. K různým interdisciplinárním metodám paměťových studií viz MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří (eds.): *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha, Karolinum 2014.

³ Maslowski rozlišuje dvě pojetí politiky paměti. Podle prvního z nich je politika paměti spojena s technikou nadvlády v duchu orwellovského hesla „kdo ovládá minulost, ovládá budoucnost“. Klíčový historicko-sociologický fenomén představuje dle tohoto pojetí vznik národního státu, který, jak konstatuje Ernest Gellner, získává monopol na „legitimní kulturu“, jehož součástí je i šíření jedné specifické interpretace minulosti, případně „tvoření“ tradic. Druhé pojetí je hermeneutické: politika paměti znamená „úsilí o interpretaci a reinterpetaci minulosti ... jež má sloužit jako zdroj poučení pro podobné situace v budoucnosti“. Politika paměti zde má morální

charakteru zápasu o minulost. Identita politického aktéra, který tento zápas vede, není odvozena od zájmů, které hájí, ale od pozice, kterou zaujímá ve vztahu k ostatním aktérům. Je důležité nestudovat tyto aktéry primárně prizmatem jejich politických zájmů, ale uvědomit si proměnlivost jejich identit s tím, jak se v porevolučním období otevírá prostor pro politické jednání, k němuž patří i různé pokusy o konstrukci minulosti. První otázka tedy zní: Existuje nějaká *předpolitická* podmínka, která rozhoduje o tom, jakou pozici bude aktér zastávat v zápase o minulost? Nebo o této pozici rozhodují výlučně politické okolnosti jako například účelová volba morálních argumentů či podpora veřejných protestů?

Antikomunismus.⁴ Z určitého pohledu jde o jednu z nejdůslednějších politických instrumentalizací paměti.⁵ I proto je důležité oddělit od sebe jednotlivé návrhy na vyrovnání se s komunistickou minulostí (např. zákaz komunistické strany či zákon o protiprávnosti komunistického režimu) a vedení debaty o těchto návrzích (např. opření oněch návrhů o precedent denacifikace). Zatímco návrhy dekomunizační legislativy jsou ospravedlňovány jako apolitická snaha nastolit právní vědomí v otázce (ne)legitimity komunistického režimu, vedení paralely mezi nacistickým a komunistickým režimem je vědomým politickým

rozměr: kolektivní paměť má zastávat úlohu strážce hodnot, udržuje naživu vzpomínky a usiluje o to, aby se staly součástí vnímání a interpretování světa. Viz MASLOWSKI, N.: Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky. In: *Tamtéž*, s. 69-81.

⁴ Cílem této práce není zachytit proměnu antikomunismu v čase, ale spíše od sebe odlišit různé typy antikomunistických požadavků. Jeden z návrhů na periodizaci antikomunismu v českém prostředí předkládá Ondřej Slačálek, který rozlišuje mezi antikomunismem *distančním* a antikomunismem *vylučujícím*. (A) Distanční typ antikomunismu převládal podle této periodizace v letech 1989-2002 a vyznačoval se jakýmsi účelovým milosrdenstvím vůči komunistické straně, která byla na základě „vyjednané revoluce“ tolerována, nikoli však akceptována. Heslo „nejsme jako oni“ vyjadřuje postoj, který sice komunistické straně dává stejnou možnost ucházet se ve volbách o politickou moc jako ostatním stranám, ale zároveň je manifestací vlastní nadřazenosti, protože implikuje štěpení „my demokraté“ versus „oni komunisté“. (B) Vylučující typ antikomunismu se začal prosazovat po prezidentské volbě v roce 2003 a vyznačuje se hodnocením komunistů jako ohrožení. Konstitutivním prvkem antikomunismu vyloučení je figura nepřítele, která usnadnila mobilizaci části veřejnosti (především mladé generace) a sloužila jako ideální nástroj legitimizace existujícího uspořádání. Slačálek vysvětluje tuto mobilizaci jako projev ztráty hegemonie hodnot platících v devadesátých letech: potvrzování vlastní identity nemá podobu vštěpování „správných“ hodnot, ale rezonuje v „antikomunistickém strašení“, v řadě ohledů ne příliš úspěšném. Viz SLAČÁLEK, Ondřej: Český antikomunismus jako pokus o obnovu hegemonie. In: *Britské listy* (22. 6. 2009), dostupné online (viz <http://blisty.cz/art/47533.html>).

⁵ Jiří Příbáň je názoru, že paměť nikdy není zcela politizovatelná, protože vždy nějakým způsobem překonává každou formu, pravidlo nebo instituci. Upozorňuje na to, že například proces denacifikace je založen na politice paměti, která nicméně obsahuje vnitřní limity, aby neparalyzovala konstituci nového politického a právního systému v Německu po roce 1945. Stanovení takových limitů a institucionalizace paměti však znamenají, že s minulostí se nikdy nelze vyrovnat zcela. Viz PŘIBÁŇ, Jiří: *Disidenti práva: O revolucích roku 1989, fikcích legality a soudobé verzi společenské smlouvy*. Praha, SLON 2001, s. 203.

rozhodnutím. Jsou primárním zdrojem českého antikomunismu dekomunizační opatření přijatá v letech 1991-1993, nebo je naopak přijetí těchto opatření završením dlouhodobé snahy redukovat pluralitu politik paměti do jednoduchého antagonismu?

Hegemonie. Tato práce je diskursivní analýzou, která se pokusí přiblížit proces formování „společenského vědomí“ v letech 1990-1993. Zkoumá obsah výpovědí, které spadají do kategorie „vyrovnávání se s minulostí“. Zdroje těchto výpovědí nalzáme v publicistických článcích, ve vyjádřeních osobností politického života (nejen poslanců Federálního shromáždění či parlamentu) a rovněž v textu přijatých právních norem. Cílem je rozlišení několika výpovědních celků formulovaných různými skupinovými aktéry, kde každý celek má svoji formu pravidelnosti. Hegemonie je z hlediska obecné metodologie této práce klíčovým konceptem. Hegemonie vždy určuje původ diskursu – „tím, že zdůvodní existenci určitých názorů jako důsledek nerovného rozložení moci ve společnosti a funkcí tuto nerovnost udržovat“⁶. Závěrečná otázka, kterou se tento text pokusí zodpovědět, zní: Projevuje se český antikomunismus po listopadu 1989 výlučně ve formě odporu proti komunistickému režimu (popřípadě komunistické straně), nebo ve skutečnosti vzniká na postulátech nějaké nové „nauky“ o fungování společnosti?

Vedle analýzy výpovědí v publicistických textech, ve verbálních projevech a v textech zákonů využívá analytická část této práce také výsledky bádání v problematice vývoje a rozpadu Občanského fóra, zejména práci českého historika Jiřího Suka *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize* a některé ze studií ve sborníku *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. V problematice dekomunizace čerpá také z prací zahraničních autorů, hlavně pak ze studií *Varieties of Transition: The East European and East German Experience* německého politického sociologa Clause Offeho a *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita* francouzské historičky Françoise Mayer.

⁶ VÁVRA, Martin: Diskurs a diskursivní analýza v sociologii. In: ŠUBRT, Jirí (ed.): *Soudobá sociologie II (Teorie sociálního jednání a sociální struktury)*. Praha, Karolinum 2008, s. 209.

1. Pojmy „politika“ a „politično“ a problematika konstrukce minulosti

Tato kapitola se věnuje bližšímu vymezení termínu „politický fenomén“ a jeho užití v antiesencialistické politické filosofii. V první řadě je třeba odlišit a definovat pojmy „politika“ a „politično“, které tvoří základ politického myšlení francouzského filosofa Clauda Leforta. Uvedené rozlišení nám umožní pochopit, co je pozitivním „politickým faktem“, který lze exaktně zkoumat, a co „politickým fenoménem“, který se dotýká samotné formy společnosti. Toto paradigma je pro další výklad zásadní a jeho přínos bude demonstrován v teorii diskursivní hegemonie Ernesta Laclaua a Chantal Mouffe. Ti přichází s redefinicí konceptu „hegemonie“, v jejíž logice se utváří forma společenských vztahů poté, co v momentě demokratické revoluce dochází k rozkladu původní společenské formy. Tuto pro postkomunismus charakteristickou zkušenost označuje chorvatský filosof Boris Buden jako „ztrátu společnosti“ – dochází k rozpadu všech souřadnic, podle nichž se členové společenství definovali jako stabilní politický subjekt. Zkušenost ztráty společnosti je jedním z klíčových fenoménů tzv. postkomunistického obratu.

V otázce „vyrovnávání se s minulostí“ jsou pojmy „politika“ a „politično“ převoditelné na pojmy „politika dějin“ a „politika paměti“. Zatímco různé politiky paměti svádějí zápas o ustavení nějaké formy společnosti, politiku dějin lze charakterizovat dle dvou modelů „vyrovnávání se s minulostí“. První z nich je založen na přijímání legislativy, která upravuje nebo zcela mění vztah společnosti k minulému režimu. Pro Clause Offeho jsou tato zákonná opatření problematická především z hlediska využívání prostředků občanského a trestního práva způsobem, který není vždy slučitelný s obecnými principy, na nichž nový režim zakládá legitimitu své existence. Podle druhého modelu je politika dějin ve smyslu „vyrovnávání se s minulostí“ součástí nové technologie vládnutí zaměřené na budování ochoty společnosti „přinést obět“. Konstrukce minulosti se neodehrává pouze v rovině legislativních změn, ale je také nástrojem racionalizace ekonomického života postkomunistické společnosti.

1.1 Claude Lefort a otázka „politická“

Východisko úvah o českém antikomunismu a společenské poptávce po „vyrovnání se s minulostí“ tvoří pojetí paměti jako „politického fenoménu“. Tvar „politický fenomén“ patří ke konceptuální výbavě těch autorů, kteří nově promýšlí dilema ontologického základu moderních (nikoli klasických) demokratických společností. S úmyslem přispět svojí teorií demokracie ke vzkříšení politické filosofie zavádí tento pojem francouzský filozof Claude Lefort. Jeho pojetí „politiky“ a „politická“ je v kontextu výše položených otázek a nastíněných problémů klíčové.

V návaznosti na Merleau-Pontyho kritiku vědy se Lefort pouští do kritiky filozofie jako disciplíny poznamenané „fantasmatem čistého rozumu“. Rozumí tím druh myšlení organizovaného do konceptuálních systémů, jejichž vnitřní soudržnost zůstává navzdory měnícím se okolnostem nenarušena. Myšlení je podle Leforta neurčitá forma tázání, která se nevztahuje k žádnému pozitivnímu objektu, ale je založena na „konstitutivní absenci konečného založení“. V tázání je nemožné definovat a vytvářet pojmy a kritéria pozitivně. Naopak – je to právě absence jakéhokoli pozitivního základu, která slouží a musí sloužit jako výlučný zákon filozofického myšlení.⁷

Věda se od filozofie odlišuje tehdy, vytváří-li dojem, že pohlíží na společnost z místa, které je vnější sociálnímu celku. Prototypem vědce je jedinec, který hledá hodnotově neutrální a pozitivní fakta a zákony, která rozdělují sociálně do konkrétních sfér a subsfér, jejichž hranice jsou hranicemi mezi jednotlivými disciplínami. Lefort v opozici vůči politologům a sociologům zdůrazňuje klíčový problém *formy* společnosti a důsledně odděluje „politiku“ (jako „politickou činnost“) od „politická“. Z hlediska vědy plní „politika“ funkci společenského subsystému a stává se předmětem pozitivní vědy formalizované do podoby politické vědy nebo politické sociologie. Naopak definice „politická“ je v pojetí tohoto autora reakcí jak na marxistické vidění politiky, která má být pouhou součástí nadstavby, tak na sociologické pojetí, které odlišuje politický fakt od ostatních faktů, tlačí jej do speciálních vztahových systémů a řadí jej spolu s

⁷ MARCHART, Oliver: *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh, Edinburgh University Press 2007, s. 88.

ostatními fakty do celistvého systému společnosti, čímž redukuje politiku na jeden z mnoha společenských subsystémů.⁸

Důsledek této vědecké fikce spočívá v tom, že moderní demokratické společnosti „vyčleňují jistou sféru institucí, vztahů a činností jako sféru politickou, a tedy odlišnou od jiných sfér, které se jeví například jako sféra ekonomická, právní, atd.“ Lefort trvá na tom, že tato diferenciací mezi různými sférami společnosti (a tím pádem i moderní pojetí politiky jako zvláštního subsystému) má sama o sobě politický význam, což jej nutně přivádí k otázce samotné formy a ustavení společnosti. Otázka „politická“ je zde formulována jako problém „utváření sociálního prostoru, formy společnosti, podstaty toho, co se kdysi nazývalo obcí“. „Politická“ se odhaluje „ve dvojitým pohybu odhalování a zakrývání způsobu ustavení společnosti“, jelikož se proces uspořádávání a sjednocování společnosti navzdory vnitřním rozdílům stává viditelným, leč v místě, kde se odehrává politická soutěž, zůstává princip generující uspořádání celku skrytý.⁹ Tento dvojitý pohyb má svůj specifický význam v tom, co Lefort označuje jako „ústup politická“: zapomenutí rozdílu mezi „politikou“ a „politickým“, zanedbávání stěžejní otázky politické filosofie, totiž „čím se od sebe různé formy společnosti navzájem liší?“ Tento druh zapomnění je charakteristický pro politickou vědu, která vzniká až po vymazání otázky „politická“, neboť je to právě ona, která se vše, co je předmětem „politické činnosti“, snaží objektivizovat jako fenomény existující nezávisle na svém generativním principu.¹⁰

Vznik specificky politické činnosti je umožněn sérií institucionálních podmínek, které přispívají ke sladění moci a konfliktu. „Politika“ jako specifická oblast je scénou, na které je před očima všech občanů inscenován konflikt, který je prezentován jako nutný, neodstranitelný a legitimní. Forma (či jinak „symbolický dispozitiv“) moderních demokratických společností vychází z institucionalizace konfliktu, po které místo moci již nemá spojitost s náboženstvím, zákonem nebo věděním, ale je „prázdné, neobsaditelné – takové,

⁸ *Tamtéž*, s. 89.

⁹ LEFORT, Claude: Otázka demokracie. In: *Plav – měsíčník pro světovou literaturu*, roč. 9, č. 3 (2013), s. 6.

¹⁰ MARCHART, O.: *Post-Foundational Political Thought*, s. 90 (viz pozn. 7).

že žádný jednotlivec ani žádná skupina s ním nemohou být nerozlučně spjati“.¹¹ Díky této podmínce vzniká politika (*la politique*), kdežto symbolický dispozitiv a podmínka možnosti rozlišování různých sfér společnosti (*le politique*) zůstávají skryty. Lefort tímto naznačuje, že „politika“ a „politično“ jsou vnitřně propletené: politično na základě své nepřítomnosti ve formě ontické existence slouží jako podmínka umožňující vznik politiky.¹²

Demokracie podle Leforta přináší zkušenost neuchopitelné a neovladatelné společnosti svrchovaných jedinců bez sdílené a nezpochybnitelné identity. V této situaci, kterou můžeme nazvat jako postfundacionální, může být společnost fundována pouze na základě původního štěpení, totiž štěpení mezi její vnitřek a vnějšek. Pouze štěpením a sebestoproměnou ve svůj protějšek může vzniknout společnost s nějakou, byť nestabilní, identitou.¹³ Neexistuje žádný pozitivní princip, který zakládá společnost, žádný *pozitivní* fakt figurující jako počátek sociální, pouze neřešitelná negativita ve vztahu k sebestopjetí společnosti. Identita společnosti nemůže být založena v ničem jiném než v oddělení této identity od sebe samé, v její sebe-externalizaci. Vnějšek neexistuje sám o sobě, ale je přítomen ve vnitřku. Každá identita je tak do jisté míry nestabilní, neboť vyrůstá na něčem, co jí nevyhnutelně uniká.¹⁴

Akceptování sociálního štěpení je hlavním znakem demokratického dispozitivu. Není to však pouze štěpení mezi vnitřek a vnějšek společnosti, které musí být akceptováno, ale je to také vnitřní štěpení společnosti, vnitřní konflikty mezi různými zájmy a třídami, mezi vládoucími a ovládanými, utlačovateli a utlačovanými, vykořisťovateli a vykořisťovanými.¹⁵ Tento antagonismus je nejenže neřešitelný, ale je zároveň konstitutivním prvkem společnosti a jednou z podmínek sociální koheze. Potvrzuje, že všichni členové náleží k jednomu celku, a obnovuje tak dimenzi totality vyjadřovanou „figurou absence“, která se odhaluje v srdci sociálního štěpení. Tato absence je výrazem neschopnosti jakéhokoli sociálního aktéra osvojit si smysl společnosti jako celku, jelikož nekonečnost

¹¹ LEFORT, C.: Otázka demokracie, s. 10 (viz pozn. 9).

¹² MARCHART, O.: *Post-Foundational Political Thought*, s. 91 (viz pozn. 7).

¹³ *Tamtéž*, s. 92.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 93.

¹⁵ *Tamtéž*, s. 96.

sociálního štěpení vždy zabrání každému jednotlivému aktéru učinit takovou monopolizaci jednou provždy. Dimenze totality se tedy neprojevuje jako pozitivní přítomnost zakládajícího sociálního principu, nýbrž jako nepřítomnost každého takového principu. Jelikož dimenze radikálního antagonismu zaručuje, že nikdo nemůže ztělesnit význam celku a jakákoli aspirace tohoto typu bude muset být předmětem demokratické debaty, lze učinit závěr, že pravda společenské totality může spočívat pouze v debatě jako takové.¹⁶

Zatímco v minulosti bylo místo moci obsazeno božskou entitou, resp. dodatečně tělem panovníka, a nacházelo se tedy vně sociálního tělesa, pod demokratickým dispozitivem je možnost transcendentálního či zakládajícího vnějšku vyloučena. Nic ani nikdo si nemůže činit legitimní nárok na fyzické obývání vnějšku a na ztělesňování vnějšího referenčního bodu. Božská entita se vzdává nároku na obývání vnějšku a moc (reprezentační forma vnějšku) je vyprázdněna. Demokratický dispozitiv vyžaduje institucionálně uznanou prázdnotu místa moci. Demokracie se opírá o institucionální rámec, který zaručuje akceptování neurčitelnosti sociální.¹⁷ Mezi opatření, která tento institucionální rámec utvářejí, patří v první řadě „rozplétání sfér moci, práva a vědění“, uznání hranic mezi těmito sférami a jejich autonomizace. Vedle toho demokracie předpokládá existenci veřejné sféry v podobě občanské společnosti, ve které žádná autorita, žádná většina ani žádná soudní moc nemůže rozhodovat o tom, jaká debata je či není legitimní, protože samotná legitimita takové debaty je pokládána za základ demokracie.¹⁸ Nejdůležitějším prvkem demokratického dispozitivu je ovšem všeobecné volební právo. Jeho skutečný význam podle Leforta nespočívá ve výběru zástupců lidu, nýbrž ve stanovení pravidel politické soutěže zaručující pravidelné uprázdnění místa moci a v přeložení sociálního konfliktu do řeči politické symboliky. Ve volbách není symbolicky reprezentována vůle lidu ve své emanaci, ale naopak fragmentace, štěpení a konfliktnost společnosti. Volby nejsou o distribuci *skutečné* moci, jejich funkcí je inscenovat a prezentovat konflikt a moc *jako skutečné*. Všechny tyto aspekty

¹⁶ *Tamtéž*, s. 97.

¹⁷ *Tamtéž*, s. 104.

¹⁸ *Tamtéž*, s. 105.

demokratického dispozitivu dohromady přispívají k institucionalizaci původní dimenze společnosti – jejího štěpení.¹⁹

Dalším krokem k překonání fundacionalistického paradigmatu je odmítnutí privilegia jedné sociální logiky, dle níž štěpení společnosti vzniká. Protože už neexistují zaručené základy vyvstávající z transcendentálního řádu, protože už neexistuje střed, který navzájem svazuje moc, zákon a vědění, nabízí se možnost a nutnost sjednocovat určité politické prostory pomocí hegemonické artikulace. Výchozím bodem analýzy je pluralita.

1.2 Teorie diskursivní hegemonie (E. Laclau a Ch. Mouffe)

Neurčitost, která platí pro pojem demokracie, se týká i dalších kategorií moderního politického diskursu. Klíčový rozdíl mezi antickou a moderní demokracií totiž spočívá v akceptování pluralismu. Je definován jako konec substanciální ideje dobrého života, který Lefort popsal jako „rozpuštění ukazatelů jistoty“.²⁰ Výrazy jako „svoboda“, „spravedlnost“ nebo „rovnost“ existují bez fixního významu a svůj obsah získávají podle toho, za jakých okolností a kým jsou skloňovány. Iniciativu na sebe berou aktéři mocenského zápolení o to, kdo tento pluralitní prostor ovládne.

Hegemonie je v této problematice ústředním pojmem. Objevuje se již v textech italského marxisty Antonia Gramsciho, který pro úspěch požadavků italské dělnické třídy považuje za nezbytné, aby se stala reprezentantem celonárodního zájmu. Teprve u Gramsciho má hegemonie určující význam pro pochopení toho, co drží pohromadě konkrétní společenskou formaci. Gramsciovský pojem hegemonie vyjadřuje posun od *politické* k *morální* a *intelektuální* rovině vůdcovství. Zatímco politické vůdcovství může být založeno na konjunkturální shodě zájmů, při níž si zúčastněné sektory zachovávají své oddělené identity, morální a intelektuální vedení vyžaduje, aby značný počet subalterních skupin sdílel určitý soubor idejí a hodnot. Hegemonie je tedy specifickou formou sociálního vztahu, v níž přesvědčování převládá nad násilím a vládnoucí síla si udržuje dominanci díky schopnosti překročit svůj partikulární

¹⁹ *Tamtéž*, s. 106.

²⁰ MOUFFE, Chantal: *The Democratic Paradox*. London/New York, Verso 2000, s. 18.

zájem a představit se jako reprezentant celku.²¹ Podmínkou je, že se nesmí omezovat na obranu svých úzkých korporativních zájmů, ale musí je artikulovat jako projekt emancipace celé společnosti. Intelektuální a morální vedení zakládá podle Gramsciho vyšší syntézu, jakousi „kolektivní vůli“.²²

Teorie diskursivní hegemonie, kterou Ernesto Laclau a Chantal Mouffe rozpracovávají v díle *Hegemonie a socialistická strategie*, je založena na odmítání jakéhokoli esencialistického přístupu ke společenským vztahům, tj. odvrhuje pojetí *společnosti* jako primárního zdroje původu těchto vztahů. Klíčovou tezí knihy je, že sociální objektivita je v zásadě politická a hegemonie je místem sblížení objektivita a moci. Moc nemůže být vnímána jako externí vztah, k němuž dochází mezi dvěma již vytvořenými identitami, ale naopak sama tyto identity vytváří. Pojetí, ve kterém jsou povaha a cíle každého skupinového aktéra neměnné a společnost je nutným procesem sebe-rozvoje předem dané identity, musí být nahrazeno kategorií „artikulace“. Výrazem artikulace se zde označuje jakákoli praxe „vytvářející vztah mezi prvky, při kterém se v důsledku artikulací praxe mění jejich identita“.²³

Zatímco pro Gramsciho má morální a politické vůdcovství třídní jádro, Laclau a Mouffe uvolňují koncept hegemonie z jeho třídních podmínek. V Gramsciho pojetí „poziční války“ identita protivníků zdaleka není fixována od začátku a v průběhu procesu se neustále mění. Předpokládá nicméně rozdělení sociálního prostoru na dva tábory a hegemonická artikulace je pro ni logikou pohyblivosti hranice, která oba tábory odděluje. Podle Laclau a Mouffe je potřeba opustit dva poslední prvky esencialismu, které přetrvávají v gramsciovském myšlení: (a) představa ontologické výsady třídy nebo jiného kolektivního subjektu, (b) předpoklad rozdělení politického prostoru na dva tábory.²⁴ Bod (a) znamená, že vytváření diskursivní hegemonie překračuje specifickou logiku jediné společenské třídy a každá forma moci je budována pragmatickým způsobem a *uvnitř* (nikoli *vně*) sociální. Bod (b) znamená, že nejenže neexistuje

²¹ BÍBA, Jan: Radikální demokracie: Výzva antiesencialismu. In: ZNOJ, Milan (ed.): *Demokracie v postliberální demokracii*. Praha, Karolinum 2014, s. 200.

²² LACLAU, Ernesto – MOUFFE, Chantal: *Hegemonie a socialistická strategie: Za radikálně demokratickou politiku*. Praha, Karolinum 2014, s. 90.

²³ *Tamtéž*, s. 128.

²⁴ *Tamtéž*, s. 158.

žádný jednotlivý aktér, který si pro sebe může nárokovat reprezentaci celku, ale neplatí ani předpoklad jediného prostoru konstituce „politická“. ²⁵ Připomeňme si znovu rozlišení mezi „politickým“ a „politikou“. „Politická“ odkazuje k dimenzi antagonismu, který je inherentně přítomen v lidských vztazích, může nabývat různých forem a objevovat se v různých typech sociálních vztahů. Význam „politiky“ spočívá v souboru praxí, diskursů a institucí, které usilují o založení určitého řádu a uspořádání sociálních vztahů v podmínkách, které jsou vždy potenciálně konfliktní, protože jsou ovlivněné dimenzí „politická“. „Politika“ vždy cílí na vytvoření jednoty v prostředí konfliktu a diverzity. ²⁶ Jednota společnosti přitom není prostorem objektivní identity, ale nepřítomnou plností. Nemůže mít žádnou vlastní formu reprezentace, ale musí si ji vypůjčovat od nějaké entity, která dokáže nejlépe suplovat plnost celku. ²⁷ Hegemonizovat něco znamená zastávat tuto vyplňující funkci. Hegemonie neznámá uskutečnění podstaty společnosti a ztvárnění jeho „kolektivní vůle“, ale vynaložení úsilí prezentovat své partikulární zájmy jako takové cíle, kterým se podaří chybění komunity zaplnit. ²⁸ Forma aktuálních společenských vztahů se utváří v logice hegemonie, která se nerodí z předpolitického konsensu, ale je výsledkem politické iniciativy zapojených aktérů. Existuje zde pluralita politických, kulturních, ideologických a jiných figur, které se mohou stát tím, co modeluje formu společnosti, oním „sociálním tmelem“, a to v závislosti na výsledku reálných politických zápasů, tj. na hegemonii ustavené v daném okamžiku prostřednictvím těchto zápasů.

Skutečnost transformace společenských vztahů umožňuje uvažovat v postkomunistických společnostech nad fenoménem antikomunismu, který dle nabízené redefinice pojmu hegemonie nemá žádnou návaznost na anachronickou kategorii třídy. Zastávání antikomunistických postojů již nelze vysvětlit příslušností ke skupině vymezené rolí ve společenské dělbě práce, ale je mnohem spíše výsledkem argumentace a přesvědčování, které překračují hranice mezi jednotlivými zájmy a identitami. V jednom z dalších oddílů tohoto textu

²⁵ *Tamtéž*, s. 176.

²⁶ MOUFFE, Ch.: *The Democratic Paradox*, s. 101 (viz pozn. 20).

²⁷ LACLAU, Ernesto: *Emancipace a radikální demokracie*. Praha, Karolinum 2013, s. 76.

²⁸ *Tamtéž*, s. 78.

bude tato myšlenka ilustrována na sbližování identit disidentů a monetaristů, které se uplatnilo při získávání souhlasu veřejnosti s nastoleným trendem přechodu k tržní ekonomice. Zároveň tento souhlas vyžadoval konsensus v těch pojmech, které se propojily do významotvorného celku, jenž stanovil nezbytnost radikální distance od minulosti, která se měla nejdříve uskutečnit v ekonomice, a posléze i v procesu dekomunizace. Formu polistopadové společnosti určilo právě to, že pojmy jako „demokracie“, „právo“, „spravedlnost“ nebo „odpovědnost“ v jistém okamžiku ztratily svoji nejednoznačnost a získaly určitou náplň na základě toho, že byly artikulovány v antikomunistickém kontextu.²⁹

1.3 Chybějící fundament postkomunistických společností

(B. Buden)

Podobně jako Lefort, pro kterého demokratický dispozitiv zbavuje společnost pozitivní přítomnosti zakládajícího sociálního principu, si i Boris Buden v knize *Konec postkomunismu* klade otázku „chybějícího fundamentu“ společností zrozených z demokratických revolucí. V demokratických revolucích roku 1989 jsou kladeny otázky po ontologickém základu samotného společenství: kde leží kořeny jeho identity, co je principem sociální soudržnosti, jaký smysl dává své minulosti a jaké poučení z ní lze čerpat. Před jeho příslušníky nyní nestojí pouze otázka kvality života ve společnosti, ale rovněž otázka toho, co z lidských bytostí dělá členy nějaké společnosti.³⁰ Také zde platí, že společenský celek lze zachytit jen tehdy, když je z obrazu společnosti patrný její materiální fundament. V reálné politice postrevolučního socialismu byla společenským fundamentem historická role dělnické třídy, která vycházela z jejího postavení v procesu materiální produkce. Historický zájem pracující třídy – hegemonické ztělesnění socialistických, resp. komunistických ideálů – ovšem hraje tuto úlohu jen do

²⁹ Srv. NORVAL, Aletta J.: *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press 2007, s. 51.

³⁰ Otázku po ontologickém základu si klade např. Milan Znoj, když uvádí: „Teprve, když minulost uznáváme jako svou a nalezneme k ní *přátelský poměr*, můžeme říct, že jsme sami sebou, ve stavu duševní rovnováhy a těšíme se z věcí příštích. Leč minulost můžeme takto opracovat jen, máme-li patřičnou oporu, nějaký archimedovský bod X, o který když se opřeme, můžeme pohnout světem. Tímto bodem X je učeně řečeno identita osoby, popřípadě vlastního společenství. Je to normativní kritérium, jež nám umožňuje hodnotit skutky a děje jako dobré či zlé.“ Viz ZNOJ, Milan: *Marečkův případ aneb vzestup a pád antikomunistické pravice*. Brno, Marek Konečný 2005.

momentu demokratické revoluce.³¹ V ní se starý fundament společnosti rozložil a ten nový se ještě nestačil ustavit. K pokusům o ukotvení společnosti v nějakém fundamentu dochází i nadále, nicméně bezúspěšně. Buden netvrdí, že každá představa společenského fundamentu je nutně falešná, ale pouze to, že je obsazován nahodile, resp. že kterákoli z množství politických, kulturních a ideologických figur může být v konkrétní historické situaci povýšena na fundament dané společnosti, pokud tak učiní dle logiky hegemonické artikulace.³²

Spory o minulost a její interpretaci jsou poté všudypřítomným odrazem tohoto politického fenoménu. Vakuum vytvořené neuchopitelnou společností je vyplňováno na jedné straně odvržením minulosti (komunismu), na druhé straně hledáním nějakého stabilního bodu, který by tuto radikální neurčitost pomohl překonat. V polistopadových dnech se diskurs postkomunistické doby zpočátku opíral o národní symboliku, později je demokratická revoluce doprovázena neokonzervativním obratem.³³ Dilema, které se odvíjí od odmítnutí minulosti a snahy ukotvit společenskou identitu v přítomnosti, se tím ovšem neruší. Nemožnost stabilní společenské identity otevírá prostor konfliktu mezi různými skupinovými aktéry. Ti soupeří o to, jaký segment společnosti se nejlépe uplatní jako tmelící prvek v situaci radikální diskontinuity mezi minulým režimem a současností. Toto soupeření se může odehrávat ve dvou modech, na které odkazují pojmy „politika dějin“ (či „politika minulosti“) a „politika paměti“.³⁴

„Politika dějin“ je termínem označujícím snahu nějakým způsobem právně či politicky institucionalizovat vztah celé společnosti k (většinou bezprostředně předcházející) minulosti.³⁵ V českém nebo středoevropském kontextu je „politika

³¹ BUDEN, Boris: *Konec postkomunismu: Od společnosti beznaděje k naději bez společnosti*. Praha, Rybka 2013, s. 84.

³² *Tamtéž*, s. 83.

³³ *Tamtéž*, s. 84.

³⁴ S těmito pojmy pracují autoři sborníku *Rozdělení minulosti*. Přidrží se těchto pojmů včetně jejich definic, jak je autoři prezentují v úvodu jejich knihy. Viz GJURIČOVÁ, Adéla (ed.): *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011.

³⁵ V Budenově pojetí by „politika dějin“ byla termínem, který odpovídá logice konvenční politiky, která se odehrává v mantinelech již fundované společnosti („politiky ve smyslu separátní sféry, která se v liberálně demokratických poměrech artikuluje jako profese, jejíž podoba se utváří v parlamentech, politických institucích státu nebo politických stranách a která generuje určitý společenský subsystém stejně jako svébytný segment veřejnosti“). Je „institucionalizovanou politikou pojímanou jako hledání kompromisu mezi všeobecně akceptovanými, nicméně dílčími zájmy jednotlivých aktérů veřejného života“. Konvenční politika si neklade otázku po fundamentu

dějin“ jakýmsi synonymem „politiky vyrovnávání se s (komunistickou) minulostí“. Úspěch pokusů o formální vyrovnání zpravidla nezávisí na iniciativě jediného aktéra. Získání podpory pro legislativní návrh nebo politické memorandum v otázce vztahu k minulosti je složitější proces, který vyžaduje participaci vícera politických hráčů a jejich podpora konkrétního opatření může mít různé důvody, ať už pragmatické nebo ideologické.

Vedle „politiky dějin“ je nutné zavést pojem „politiky paměti“, který je součástí „politiky identity“ a označuje snahu „zvýraznit a v politickém procesu prosadit či využít konkrétní formu kolektivní historické paměti“, jíž může být například paměť politických vězňů nebo paměť tzv. osmašedesátníků.³⁶ Zatímco „politika dějin“ by odpovídala logice konvenční politiky, která se odehrává v mantinelech již fundované společnosti, „politika paměti“ je mnohem neuchopitelnější v tom smyslu, že existuje množství identit, které jejím prostřednictvím aspirují na vytvoření hegemonického diskursu. Politika dějin je často ukotvena v programové rétorice politických stran (lze mluvit např. o „politice dějin“ občanských demokratů), politika paměti se naopak opírá o vlastní historickou zkušenost různých historických aktérů a odkazuje k jejich vlastnímu „světu významů“³⁷.

Dle představených východisek je možné demokratickou revoluci v Československu interpretovat následovně. Zavržení komunismu, které bylo hlavním výsledkem svobodných voleb v roce 1990, se prosadilo se jako tmel spojující jeho odpůrce.³⁸ V řeči základních volebních čísel představovali 13% menšinu obyvatel republiky komunisté, zatímco 87% občanů tvořilo

dané společnosti (tj. otázku, co to je, co činí z dané společnosti společnost), protože vychází z předpokladu, že tato otázka je již jednou provždy zodpovězena. Konvenční politika spatřuje svůj smysl v tom, že odpovídajícím způsobem utváří a optimalizuje život společnosti, její domnělý fundament. Viz BUDEN, B. *Konec postkomunismu*, s. 86-87 (viz pozn. 31).

³⁶ GJURIČOVÁ, A. (ed.): *Rozdělení minulostí*, s. 10 (viz pozn. 34).

³⁷ Francouzský filozof Cornelius Castoriadis hovoří o „světě významů“ jako o realitě, v jejímž rámci můžeme promýšlet kardinální otázku: co je „jednota“ a „identita“, co je společnost, co je její partikulární esenci a co ji drží pohromadě? To, co drží pohromadě společnost, drží pohromadě její svět významů. Viz CASTORIADIS, Cornelius: *L'institution imaginaire de la société*. Paris, Ed. du Seuil 1999.

³⁸ Dle některých sociologů první svobodné volby v roce 1990 nebyly ještě standardními demokratickými volbami, neboť se v nich neuplatnily rovnocenné subjekty s odlišnými programy. Jediné, co tyto volby ukázaly, byla „masovost a spontánnost odporu proti komunismu“. Viz VEČERNÍK, Jirí (ed.): *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha, Academia 1998, s. 227.

„celorepublikovou protitotalitní opozici“.³⁹ Legitimita politické opozice se nyní opírala o vágně definovanou národní paměť, která především uvolnila stavidla proudu snah o externalizaci komunismu z politického života společnosti. S během dalších událostí se koncept národní paměti tříští a o slovo se začínají hlásit i různé politiky dějin. Jedním z příkladů je pokus o postavení komunistické strany mimo zákon. S návrhem přišli členové Konfederace politických vězňů (KPV), ale k jeho úspěšné realizaci byla nezbytná vůle čerstvě zvolené politické elity se tímto návrhem zabývat. Celou kauzu lze charakterizovat jako pokus o proniknutí jedné politiky paměti do světa konvenční politiky ztělesňované institucemi demokratického státu. Zcela opačný průběh mělo přijímání zákona o protiprávnosti komunistického režimu. Zatímco návrh zákona předložený skupinou poslanců byl zamýšlen jako nástroj pojmenování období totalitní diktatury a navrhovatelé vedeni posláním „vytvářet a posilovat právní řád“, v parlamentní rozpravě se symbolicky střetli *občané s komunisty, demokraté s totalitáři*, antikomunisté s reformní levicí.

Právě opatření spadající do procesu „vyrovnání se s minulostí“ ukazují na společenskou nedostatečnost dnešní konvenční politiky. Absence fundamentu, s níž jsou podle Budena postkomunistické společnosti konfrontováni v okamžiku společenského převratu, skýtá celospolečenské dilema, které je v subsystému konvenční politiky neřešitelné. Co je tímto dilematem? Pokud použijeme navržené pojmy, lze jej charakterizovat jako napětí mezi „politikou paměti“ a „politikou dějin“. Dojde-li na jedné straně k vytvoření právního rámce pro hodnocení minulosti, neznamená to zároveň privilegování jedné historické pravdy na úkor jiných kolektivních příběhů? Současně však toto napětí dlí v samotné podstatě demokratického režimu, který předstírá překonání původního antagonismu a jeho institucionalizací z něj činí rutinní součást politiky. Smysl opatření jako diskvalifikace, potrestání či odškodnění je sice obhajován jako nástroj, který má k dispozici parlamentní demokracie, ale ve skutečnosti se jedná pouze o překlad původního štěpení do formálního jazyka závazných právních norem.

³⁹ SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, Prostor 2003, s. 454.

Jediné, co zbývá, jsou otázky, zda mohou taková opatření obstát před nároky nového zřízení, které se opírá o zásady právního státu. Je nastolený trend „historické spravedlnosti“ slučitelný s obecnými zásadami, na nichž nový režim založil svoji legitimitu?

1.4 Dilemata spravedlnosti v postkomunistických režimech (C. Offe)

Podle prvního modelu „politiky dějin“ usilují postkomunistické společnosti o vyrovnání se s minulostí prostřednictvím jednotlivých zákonných opatření. V postkomunistických režimech se objevuje řada svědectví, podle kterých protagonisté starého režimu spáchali činy, které jsou „trestně stíhatelné, morálně a politicky nepřijatelné v novém režimu a do určité míry i podle litery zákona režimu starého“. Claus Offe považuje v postkomunistických režimech za charakteristické, že amnestie pro tyto lidi a jejich přečiny je pro novou politickou elitu nepřijatelná a s odmítnutím by se pravděpodobně setkala i u široké veřejnosti, která odmítá návrat těch, co se v minulém režimu podíleli na aktech represe a na trestném jednání, do mocenských pozic. Z těchto důvodů je závažnost činů nutné definovat způsobem, který obstojí před nároky liberálně demokratického režimu a vlády práva.⁴⁰

Offe uvádí pět základních argumentů, kterými dokazuje, že uplatnění formální spravedlnosti vůči činům a aktérům minulého režimu je neuvážené. (1) Odplata s cílem dosažení *katarze* musí být nanejvýš dočasnou aktivací neformální spravedlnosti namířené proti skutečným utlačovatelům. Žádné mimosoudní formy spravedlnosti založené na principu odplaty ale nemohou a nesmí nahrazovat formální právní procedury. (2) Starý režim se ve své existenci opíral o fungování, do něhož byli všichni nějakým způsobem zapleteni (ať už skrze zbabělost nebo oportunistus). Je nespravedlivé potrestat pouze ty, kteří se na tomto fungování podíleli z oficiálních pozic. (3) Retroaktivní spravedlnost se zaměřuje pouze na jednu z mnoha kategorií destruktivního odkazu starého režimu. Touto kategorií je nepochybně porušování lidských práv, zatímco hospodářský úpadek nebo ničení

⁴⁰ OFFE, Claus: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge, MIT Press 1997, s. 83.

životního prostředí patří mezi systémové důsledky, za které nikdo konkrétní nemůže být potrestán. (4) Standardní trestní zákon je aplikován v situacích, které vyžadují naplnění alespoň jedné z následujících tří nutností: pachatelé musí být zabráněno spáchat stejný čin znovu; ostatním musí být zabráněno ve spáchání obdobných činů; a veřejnost obecně musí být uvědomena o právoplatnosti hodnot (život, svoboda, majetek), které jsou trestním zákonem chráněné. V postkomunistických režimech jsou všechny tyto funkce trestního zákona naplňovány dostatečně. Uplatňování trestního zákona k naplňování politických cílů nebo v zájmu odplaty či odvety jde proti jeho smyslu. (5) Odsuzování klíčových protagonistů starého režimu může vyvolat vůli k odvetě u potrestaných, kteří mohou stále disponovat dostatečnou mocí, mít pod kontrolou represivní složky a nástroje zpravodajských služeb a použít jich k zpětnému úderu proti svým žalobcům.⁴¹

Opatření směřující k nastolení *nového začátku* vycházejí z interakce mezi dvěma distinkcemi: (1) pachatelé a oběti, (2) prostředky občanského práva (dohled nad distribucí vlastnických práv, příjmu a statusu) a prostředky trestního práva (udělování negativních sankcí typu finančního postihu nebo odnětí svobody). Z jejich kombinace krystalizují podle Offeho tři varianty „postkomunistické spravedlnosti“: „vyloučení“ (diskvalifikace), „trest“ a „odškodnění“. „Vyloučení“ se vztahuje na určité kategorie pachatelů (může jít i fyzické i právnické osoby), kteří jsou zbaveni zvláštních práv či hmotných výhod, jelikož se předpokládá jejich neoprávněné nabytí díky výkonu funkcí ve starém režimu. „Trest“ znamená postih těch jednotlivců, kteří se dopustili trestného činu, jehož spáchání je dokazováno před soudem na základě trestního zákona. „Odškodnění“ je souhrnné pojmenování pro náhradu škody obětem starého režimu a navrácení vyvlastněného majetku.⁴²

Vyloučení. Kategorie lidí, kteří mají být z výkonu veřejných funkcí vyloučeni, mohou být stanoveny podle toho, čeho se tito lidé dopustili (a odměny, kterou za to dostali), nebo podle postavení, které zastávali (včetně z něho vyplývajících členských výhod). Ve druhém případě je postavení bráno jako *plná moc* k činům, takže akt vyloučení má být sankcí za přijetí dané pozice, které bylo

⁴¹ *Tamtéž*, s. 84-85.

⁴² *Tamtéž*, s. 88.

dobrovolné, pročež dotyčný nyní nese odpovědnost. Zatímco první varianta (tj. čin jako kritérium) byla uplatněna v Německu, druhá varianta (tj. postavení) byla přijata v Československu.⁴³ Podle druhé varianty jedinci či kategorie jedinců, kteří jsou zbaveni části svých práv skupinově, tj. nikoli na základě soudního procesu, jsou takto postiženi obvykle na základě písemných důkazů a bez možnosti podání vysvětlení, tj. dle předpokladu kolektivní viny držitelů určitých pozic. Společenská pozice mnoha funkcionářů není elitami a masami v novém režimu tolerována, přestože se podle zákonů „starého režimu“ nedopustili žádných trestných činů. Tento typ postihu tedy není *trestní* povahy, neboť tito jedinci jsou před trestním stíháním chráněni podle principu *nulla poena sine lege* (žádný trest bez zákona). Jejich potrestání by bylo možné pouze v případě prodloužení ruky trestní spravedlnosti tak, že by byl aplikován jiný druh právních norem, např. přirozené právo, mezinárodní právo nebo „obecné právní principy uznávané mezi civilizovanými národy“, tedy v případě založení obžaloby na konstrukcích tohoto typu.⁴⁴

Princip „vyloučení“ byl v Československu prováděn zákonem o lustracích, který Federální shromáždění (FS) přijalo 4. října 1991. Jeho podstatou bylo „neutralizovat bývalého protivníka“, zabránit návratu komunistů k moci a chránit výsledky voleb.⁴⁵ Odpůrci zákona mu vytýkali především přiznání kolektivní viny (skutečnost, že se za vinné považují skupiny osob, ačkoli vina může vycházet jedině z individuální odpovědnosti), presumpci viny (protože „pozitivně lustrovaní“ jsou společensky poznamenáni, aniž mají možnost dát svoji věc přešetřit a hájit se, neboť nedochází k soudnímu řízení).⁴⁶ Pro tuto praxi občanského vyloučení byly použity dva typy ospravedlnění. První je založen na regresivním pohledu, podle něhož status a privilegia, kterých byla tato kategorie lidí zbavena, jsou nezasloužené, protože je dotyční získali jako odměnu za loajalitu k režimu. Druhý je založen na obavě před ohrožením fungování nového

⁴³ *Tamtéž*, s. 97.

⁴⁴ *Tamtéž*, s. 89.

⁴⁵ MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009, s. 64.

⁴⁶ *Tamtéž*, s. 65.

demokratického režimu, budou-li mít dotyční přístup k důležitým politickým, úředním a odborným pozicím.⁴⁷

Trest. Všechny občanskoprávní i trestněprávní sankce slouží k dosažení efektů „prvního řádu“, které spočívají v rozložení pozitivních a negativních sankcí mezi pachatele a oběť. Vedle nich Offe rozlišuje efekty „druhého řádu“, které určují postoje a motivace k budoucímu jednání třetí strany. Odsouzení nějaké osoby k odnětí svobody bude mít určité dopady na odsouzeného, ale současně se setká se souhlasem či nesouhlasem ve veřejnosti, přiměje lidi věřit či nevěřit v soudní systém, odradí nějaký počet potenciálních pachatelů od spáchání stejného trestného činu a bude mít celou řadu dalších dlouhodobých dopadů.⁴⁸ „Trest“ (stejně jako „odškodnění“) je problematický právě v efektech „druhého řádu“. Nelze odhadnout, jaký přesně budou mít opatření směřující k potrestání efekt: zda rozptýlí, či naopak podnítí touhu po pomstě. O spravedlnosti nelze hovořit, pokud je trestní řízení proti údajným pachatelům obhajováno pouze v zájmu dosažení katarze samotné. Efekt smíření je sporný, zvláště pokud zastánci retroaktivní minulosti zakládají obvinění na motivech vyrovnat se nikoli se spáchanými křivdami, ale se současnými politickými soupeři. Není ani samozřejmé, že takové opatření bude mít pozitivní dopad na politickou integraci společnosti nebo zda je vůbec nezbytné něčeho dosáhnout, pokud se zánik starého režimu jeví jako definitivní.⁴⁹

Z hlediska hodnocení dopadu sankcí se koncept „vyloučení“ a koncept „trestu“ v některých momentech překrývají, takže některé z výtek, které Offe směřuje proti „vyloučení“, lze tím spíše uplatnit v argumentaci proti „trestu“. Vedle nich existuje i několik dalších: (1) Obvinění se mohou bránit tím, že se pouze řídili příkazy, které vydávali jejich nadřízení. Bez potrestání autorů těchto nařízení nedává potrestání jejich vykonavatelů smysl. (2) Obvinění se mohou hájit tím, že jakožto konfidenti ve službách režimu pouze předávali informace, které bezpečnostní aparát získal z jiných zdrojů. Navíc mohou argumentovat, že přestože byli spolupracovníky, sami byli oběťmi sledování. (3) Obvinění dále mohou uvádět, že si nebyli vědomi údajné trestnosti činů, z jejichž spáchání jsou

⁴⁷ OFFE, C.: *Varieties of Transition*, s. 93 (viz pozn. 40).

⁴⁸ *Tamtéž*, s. 90.

⁴⁹ *Tamtéž*, s. 91.

obvinění, např. se zdůvodněním, že vyrostli v režimu, který odpouštěl či někdy dokonce přikazoval páčání trestných činů v zájmu vyšších politických cílů.⁵⁰ (4) Standardní omluvou níže postavených důvěrníků rovněž může být to, že si neuvědomovali svoji roli a ignorovali důsledky, které z jejich jednání mohly plynout pro ostatní. (5) Za nepřítomnosti věrohodných svědectví nebo jejich částečné spolehlivosti a vzhledem k množství případů a omezeným možnostem systému trestní justice bude řada soudních verdiktů dílem náhody, libovůle a společenských předsudků, které buď reprodukují mocenskou hierarchii starého režimu nebo s sebou ponесou riziko *vytváření mučedníků*, což podkope, a nikoli posílí, důvěru v nový demokratický režim. (6) Jelikož retroaktivita odporuje principu vlády práva (potrestání je možné pouze podle norem, které byly součástí pozitivního práva v době spáchání činu), zásada *nullum crimen sine lege* (žádný zločin bez zákona) musí být obejita dle následujících možností: (a) obvinění se musí opírat o normy mezinárodního práva nebo supra-pozitivní právo, (b) prodloužením promlčecí lhůty, (c) jejím odložením tam, kde již vypršela.⁵¹

1.5 Dekomunizace jako druh obětního rituálu (G. Eyal)

V roce 1993 tehdejší předseda vlády Václav Klaus napsal: „Antikomunismus je ploché, strašně zjednodušené a pouze negativistické vidění světa. (...) Bojovat s komunismem je možné pouze na základě pozitivního programu, na pozitivní přeměně naší společnosti v něco jiného.“⁵² Tento názor lze použít jako ilustraci druhého výkladového modelu, dle něhož je „politika dějin“ pouze jedním článkem celé série ekonomických, sociálních a jiných politik, které pomáhají upevňovat společenský konsensus nad podobou nového režimu. Tato série politik tvoří jakousi novou technologii vládnutí, která bude fungovat potud, pokud společnost uzná nutnost radikální sebestroměny, čímž sama dosáhne rozhodného zúčtování s minulostí.

⁵⁰ *Tamtéž*, s. 102.

⁵¹ *Tamtéž*, s. 103.

⁵² KLAUS, Václav: Aby nezvítězil komunismus, nestačí být antikomunistou. In: *Denní telegraf* (30. 10. 1993), s. 1-3. Cit. dle GJURIČOVÁ, Adéla: Poněkud tradiční rozchod s minulostí: Občanská demokratická strana. In: TÝŽ (ed.): *Rozdělení minulosti*, s. 122 (viz pozn. 34).

Gil Eyal na pozadí diskusí o přechodu československé společnosti k tržní ekonomice vysvětluje, jakým způsobem se čeští reformátoři snažili společnost přimět k internalizaci smyslu pro nový sociální a ekonomický řád. Analogicky k Weberovi, podle něhož se průkopníci kapitalismu v 17. století snažili legitimizovat svoji činnost konanou za účelem zisku jako morálně a duchovně hodnotný způsob jednání, se Eyal zabývá *duchovní* a *morální* stránkou vytváření kapitalistických institucí, jejichž zdůvodnění nebylo pouze pragmatické, ale obsahovalo rovněž asketický motiv dluhu, jež společnost musí splatit svou obětí. Ekonomické politiky polistopadových vlád byly navenek technickými kroky, které usilovaly o zotavení ekonomiky, jejich smysl byl ovšem specifikován v oběti, kterou společnost musí přinést v rámci jakýchsi kolektivních *očisťovacích* rituálů. Nejenže musí být společnost zbavena zkorumpovaných jedinců, zejména starší generace, ale zároveň se musí každý jednotlivec zbavit těch nejstinnějších stránek sebe sama.⁵³ Podle Eyala na sebe tato oběť s cílem očistit společnost vzala podobu konfesních rituálů. Téměř ihned po pádu komunismu bylo zhruba 10 procent pracovní síly předčasně penzionováno. Podobná opatření byla jednak výrazem ortodoxní ekonomické politiky, která zavrhuje praxi komunistických ekonomik trpících přezaměstnaností, jednak nesla symbolické poselství: tito lidé, kteří většinu svého života pracovali za vlády komunismu, se již pro práci nehodí, nelze se na ně spolehnout a nemohou být přínosem pro společnost.⁵⁴

Žádná oběť nebude dostatečná k očistění negativních rysů „socialistického člověka“, dokud se nevyrovná se svou minulostí. Pro Eyala je klíčová především následující souvislost: proces kapitalistické rekonstrukce šel ruku v ruce s úsilím o *potrestání* bývalých agentů Státní bezpečnosti a bývalých státních úředníků. Dominance bývalých elit měla být neutralizována jednak vítězstvím v parlamentních a komunálních volbách, jednak radikální transformací hospodářského systému. Privatizace měla být hlavním nástrojem boje proti „totalitním mafiím“, jehož cílem mělo být *rozbití* starých struktur.⁵⁵ Naléhavost očisty pak měla i svoji zákonnou tvář. Lustrace uzákoněné v roce 1991 jako

⁵³ EYAL, Gil: Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory and Society*, roč. 29, č. 1 (2000), s. 55.

⁵⁴ Tamtéž, s. 56

⁵⁵ SUK, Jiří: Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti: Lustrace jako politický a morální problém 1989–1992. In: *Rozdělení minulosti*, s. 152 (viz pozn. 34).

system prověřování osob ve vyšších funkcích veřejné správy tento moment „očistění“ ztělesňují už svým samotným názvem – lustrace, výraz převzatý z latiny, znamenají doslova „očistění skrze oběť“. Přejchod ke kapitalismu byl v České republice doprovázen všudypřítomnými obětními rituály: lustrace nebyly pouze nástrojem očistění společnosti od komunistických funkcionářů, ale sloužily též jedincům, kteří se skrze pokání mohli opět kvalifikovat pro výkon veřejných funkcí. Čeští reformátoři byli přesvědčeni, že zavedení tržních mechanismů a úspěch úsporných opatření závisejí na tom, zda společnost dokáže přijmout za vlastní ctnosti sebeobětování.⁵⁶

I když na jaře roku 1997 prohlásil tehdejší předseda vlády Václav Klaus, že „problém vyrovnání se s minulostí“ vidí jako „individuální problém“ a „soukromou a vnitřní věc“⁵⁷, český „duch kapitalismu“ hovoří v tomto ohledu nekompromisně: oběť je jediným prostředkem, jímž jedinci a společnost mohou učinit pokání za hříchy komunistické minulosti a očistit se od jejich neblahých následků. Tento předepsaný rituál má původ v disidentském diskursu antipolitiky. Disidentství mělo být „existenciálním postojem“, disident se vyznačoval ochotou k *oběti*.⁵⁸ Rolí disidentů není zpochybňovat vládnoucí režim, ale nabádat ostatní k převzetí odpovědnosti za své životy. Smyslem většiny disidentských aktivit nebylo jít do střetu s režimem, ale položit základy pro paralelní polis a podporovat samoorganizaci společnosti. Od konceptu občanské společnosti z 18. století se disidentská verze lišila ve dvou bodech. Zaprvé, občanská společnost není přirozeně daná, ale musí být vybudována a posléze chráněna a šlechtěna. Zadruhé, disidenti kladli zvláštní důraz na pastýřské „umění vládnout“, tj. formu moci, která nepřikazuje, ale zavazuje pastýře k připravenosti obětovat se pro život a spásu svého stáda.⁵⁹ Politická racionalita nového režimu využívala obou prvků:

⁵⁶ EYAL, G.: *Anti-Politics and the Spirit of Capitalism*, s. 57 (viz pozn. 53).

⁵⁷ KLAUS, V.: Účtování s minulostí – výzva ke spravedlnosti. In: *Revue Prostor*, č. 33 (1997), s. 69-70. Cit. dle RUPNIK, Jacques: Politika vyrovnání s komunistickou minulostí: Česká zkušenost. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 16.

⁵⁸ EYAL, G.: *Anti-Politics and the Spirit of Capitalism*, s. 64 (viz pozn. 53).

⁵⁹ Eyal odkazuje na disidentský diskurs „antipolitiky“, jejímž smyslem není formulace politického programu, ale nárok na uznání autority, která vládne „pastýřskou mocí“. Pro Michela Foucaulta je novou formou pastýřské moci stát, který ovlivňuje chování jedinců a populaci spíše „z odstupu“, neřídí je přímo, ale pověřuje jeho kontrolou další instituce (rodina, nemocnice, univerzita). Disidentská etika spočívá podle Eyala v povolání vytvořit morální pospolitost (odtud skutečný význam pojmu „občanská společnost“ v disidentském chápání), v níž disidentům připadne úkol

samoorganizace společnosti a výchovy k občanství. Postrádala ovšem technické prostředky k naplňování těchto úkolů.

Po pádu komunistického režimu se objevila skupina technokratů, kterým připadly nejdůležitější posty v československé vládě vzniklé po volbách v roce 1992. Tito muži patřili ke generaci akademiků, kteří se po roce 1968 rozhodli pro odchod do „interního exilu“, zajímali se o západní ekonomické myšlení a s reformními komunisty se vůbec nestýkali. Věřili v obecné principy monetarismu: v jednoduchá, obecná a pevná pravidla, výhody trhu a racionální makroekonomickou politiku.⁶⁰ Podle Gila Eyala je pro český „duch kapitalismu“ charakteristický moment, v němž disidenti a monetaristé našli společný jazyk, přičemž sblížení obou skupin bylo možné nikoli díky homogenitě zájmů, ale díky strukturální homogenitě, tj. blízkosti pozic „disentu“ a „interního exilu“. Disidenti a monetaristé sdíleli určitý soubor představ o fungování společnosti, byť u disidentů šlo spíše o utopický ideál občanské společnosti rozumných a odpovědných jedinců, zatímco u monetaristů o víru v praktický rozum a jednání, které se obejdou bez abstraktních úvah o politice.⁶¹

Kde Eyal spatřuje styčné body mezi oběma skupinami? (1) Obě skupiny kladly důraz na úlohu „vládnutí“ namísto „ovládání“. Zatímco pro disidenty spočívalo „vládnutí“ v umění vést společnost k mravní obrodě, monetaristé zdůrazňovali moc trhu jako garanta „nové společenské smlouvy“, která povede společnost k větší odpovědnosti. (2) Podobnou roli sehrála utopická představa „života v pravdě“. Zatímco Václav Havel jej vnímal jako existenciální východisko, kterým začíná „nezávislý život společnosti“⁶², monetaristé jej spatřují v tržní cenotvorbě, která je univerzálním měřítkem pravdivosti, pokud je trh ponechán samoregulaci. Socialistické přerozdělování znamená „život ve lži“: stát, který bohatství přerozděluje, neví, co je správné, neboť jedná proti přirozenosti a racionalitě ekonomiky.⁶³ (3) Monetaristé dále sdíleli s disidenty důvěru v procesy sebeorganizace společnosti. „Pastýřská moc“ – princip, podle kterého společnosti

pastýřů, kteří ostatním ukazují vzor mravního jednání. Srv. FOUCAULT, Michel: *Myšlení vnějšku*. Praha, Herrmann & synové 1996, s. 205.

⁶⁰ EYAL, G.: *Anti-Politics and the Spirit of Capitalism*, s. 74 (viz pozn. 53).

⁶¹ Tamtéž, s. 79.

⁶² Srv. HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Praha, Lidové noviny 1990, s. 39.

⁶³ EYAL, G.: *Anti-Politics and the Spirit of Capitalism*, s. 81 (viz pozn. 53).

nedominuje kontrola a represe, ale vládnutí „z odstupu“ – dala disidentům přesvědčení, že se na tomto procesu sebeorganizace musejí podílet, podporovat jej, jít příkladem a angažovat se v různých formách výchovy k občanství. Ani monetaristé si nepřáli zasahovat do tohoto procesu přímo, ale pouze využít všech možností občanského vzdělávání, které lidi přiměje k podnikavosti, zodpovědnosti a občanskosti.⁶⁴

Podle Eyala byla pastýřská moc disidentů nástrojem, který mohli monetaristé využít k tomu, aby přiměli společnost podřídit se novému sociálnímu řádu. Zároveň ovšem dodává, že toto spojení bylo pouze krátkodobé – skončilo právě v roce 1992, kdy Klaus poslal bývalé představitele disentu do opozice. Navzdory jisté spřízněnosti existovaly po celou dobu v cílech obou skupin zřetelné rozdíly, zejména v pojetí občanské společnosti: pro monetaristy byla „společnost svobodných jedinců“ synonymem „tržní ekonomiky bez přívlastků“, nikoli „volným sdružením občanů mimo stát a ekonomiku“ jako v disidentském smyslu slova.⁶⁵

⁶⁴ Tamtéž, s. 83.

⁶⁵ Viz ZNOJ, Milan: Václav Havel, His Idea of Civil Society and the Czech Liberal Tradition. In: KOPEČEK, Michal – WCIŚLIK, Piotr (eds.): *Thinking through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989*. Budapest, Central European University Press 2015, s. 200.

2. Fáze štěpení a počátky formování identit v českém postkomunismu

Boj s dědictvím komunismu, který se v roce 1989 zhroutil, měl svoji logiku, která vycházela z rozporuplné identity revolučního hnutí. Konec čtyřicetiletého období mocenského monopolu komunistické strany znamená nejen výměnu politických elit, ale též rozmach nových témat a vstup nových vyzyvatelů hlavního revolučního proudu. Jak ve své tezi postuluje Eyal, po listopadu 1989 získala dominantní postavení dvojice navzájem propojených témat: (1) hospodářská transformace a (2) vyloučení bývalých agentů Státní bezpečnosti a bývalých státních úředníků.⁶⁶ Cílem bylo nalezení takového narativu, který společnost přiměje uznat nutnost a legitimitu nového sociálního a ekonomického řádu. Toto uznání se ovšem nemohlo obejít bez *očistných* rituálů v podobě *potrestání* zdiskreditovaných komunistických elit. Politika „vyrovnávání se s komunistickou minulostí“ byla výsledkem propojení programu ekonomické reformy s požadavkem dekomunizace společnosti a její konečná podoba závisela na překonání dvou antagonismů.

První antagonismus pramenil z rozporu mezi ideologií nestranné politiky v Občanském fóru (OF) a požadavkem programového ukotvení některých revolučních východisek. Zatímco cílem OF byla otevřená společnost a vybudování demokratických institucí, úspěšné prosazení hospodářské reformy by bylo nemyslitelné bez politické strany s jasným programovým zakotvením. Přeměna OF v politickou stranu byla možná na základě dialogu mezi proudem podporujícím realizaci ekonomické reformy a antikomunismem (motivovaným převážně ekonomickými zájmy) regionálních aktivistů OF. Vzájemný dialog přispěl k politické polarizaci a k rozpadu revolučního hnutí a stal se klíčovým faktorem zrodu nástupnické Občanské demokratické strany (ODS).⁶⁷

Druhý antagonismus se projevuje v debatě o opatřeních směřujících k *očistě* společnosti ve smyslu odstraňování lidí spjatých s minulým režimem z vedení podniků či státních institucí. Bodem, v němž se střet mezi podporovateli a odpůrci dekomunizace koncentroval, byl lustrační zákon. Vyjdeme-li z Offeho

⁶⁶ EYAL, G.: *Anti-Politics and the Spirit of Capitalism*, s. 56 (viz pozn. 53).

⁶⁷ SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, s. 386 (viz pozn. 39).

výkladu „postkomunistické spravedlnosti“, postihoval lustrační zákon lidi podle jejich v minulosti zastávaných funkcí či postavení, a jeho ospravedlnění bylo založené na obavě z ohrožení fungování nového demokratického zřízení.⁶⁸ Současně znění lustračního zákona směřovalo ke kriminalizaci celého právního systému období 1948-1989, které je v zákoně pojímáno bez jakékoli diferenciaci, označuje se jako období „komunismu“ a je tak kontrapunktem k „demokratickému, svobodnému a právnímu státu“.⁶⁹ Následkem této logiky byl smysl lustračního zákona ještě před vypracováním návrhu zákona o protiprávnosti komunistického režimu velmi často obhajován jako uskutečňování morální či politické *spravedlnosti*.

2.1 První moment štěpení: rozpad Občanského fóra

Politika účtování s komunistickou minulostí se vyvíjela ve dvou etapách: (1) fáze před volbami v červnu 1990 a (2) fáze po volbách. V první fázi nebyla důsledná dekomunizace součástí politického programu Občanského fóra. Výzvy adresované jednotlivým komunistům i Komunistické straně Československa (KSČ) jako celku se řídily kompromisním přístupem: KSČ byla Václavem Havlem označena za zodpovědnou za stav země a vyzvána ke spolupráci na přechodu společnosti „od totality k demokracii“.⁷⁰ Zákon o politických stranách z 23. ledna 1990 umožnil komunistické straně stát se svébytnou součástí parlamentního režimu bez požadavku transformovat se ve stranu postkomunistické levice.⁷¹ Jednotliví exkomunisté se do demokratických poměrů dokázali vpravit formou „kooptací“ na základě dohod s představiteli OF.

Politickou reakcí na kompromisní dohodu představovalo hnutí požadující důslednou dekomunizaci. Odpor proti politice kompromisu se zkoncentroval okolo dvou požadavků: (a) zestátnění majetku KSČ, (b) postavení KSČ mimo zákon.⁷² V březnu a na počátku dubna se problém majetku KSČ stal jedním ze

⁶⁸ OFFE, C.: *Varieties of Transition*, s. 93 (viz pozn. 40).

⁶⁹ Viz SUK, J.: Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti, s. 170 (viz pozn. 55).

⁷⁰ TÝŽ: *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989: 2. díl – dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997, s. 245.

⁷¹ TÝŽ: Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti, s. 151 (viz pozn. 55).

⁷² TÝŽ: *Labyrintem revoluce*, s. 385 (viz pozn. 39).

stěžejních témat veřejné diskuse. Občanské fórum pražského závodu ČKD-Polovodiče nejprve vyzvalo komunistickou stranu, aby do konce března odevzdala svůj majetek státu. Zároveň požádalo Federální shromáždění, aby schválilo zákonné opatření pro zestátnění tohoto majetku. Výzvu podpořila všechna fóra a ztotožnilo se s ní i Koordinační centrum. Poslanecké kluby ve Federálním shromáždění s výjimkou komunistů vyzvaly vládu, aby vypracovala návrh zákona o převzetí komunistických nemovitostí a dalších aktiv. Očekávané ústavní zákony byly schválené v listopadu 1990.⁷³

V dubnu a květnu se velká většina občanských fór posunula k otázce postavení KSČ mimo zákon. Pražský městský prokurátor Tomáš Sokol oznámil v otevřeném dopise KSČ, že od 1. května bude na území své působnosti její činnost posuzovat prizmatem možného naplnění skutkové podstaty trestného činu podpory a propagace fašismu a podobných hnutí ohrožujících svobodu a demokracii. Svůj výrok opřel o rozbor, v němž srovnal nacistickou a komunistickou totalitní ideologii a praxi. KSČ definoval jako extremistickou politickou formaci, kterou je možné v souladu s příslušnými paragrafy trestního zákoníku zakázat. Komunisté na protest opustili schůzi Federálního shromáždění a politici OF odmítli Sokolův dopis, protože byl v rozporu s logikou vyjednané kompromisní změny.⁷⁴ V diskusi nad tématem se střetly dvě skupiny: první, reprezentovaná prezidentem Havlem, odmítala tlak na kompromisní politiku OF s poukazem na nepřijatelnost kolektivní viny; druhá razila přesvědčení, že mezi zrušením KSČ jako „zločinné organizace“ a principem kolektivní viny neexistuje žádná souvislost. Zločinnou organizaci je možné podle práva zakázat, přičemž konkrétní vina musí být prokázána v řádném soudním řízení.⁷⁵

Od tohoto okamžiku se již ve veřejné diskusi nehovoří pouze o majetku komunistické strany, ale i o tom, zda má strana nárok být součástí polistopadového parlamentního režimu. K nejradikálnějším zastáncům postavení KSČ mimo zákon patřila Konfederace politických vězňů. Jejím největším úspěchem bylo vybojování zákona č. 119/1990 o soudních rehabilitacích, který

⁷³ TÝŽ: Politické hry s nedokončenou revolucí: Účtování s komunismem v čase Občanského fóra a po jeho rozpadu. In: *Rozdělení minulosti*, s. 27 (viz pozn. 34).

⁷⁴ Tamtéž, s. 28

⁷⁵ TÝŽ: *Labyrintem revoluce*, s. 393 (viz pozn. 39).

poslanci Federálního shromáždění schválili ještě před prvními svobodnými volbami.⁷⁶ Rehabilitace pojímal „plošně“: soudní rozhodnutí učiněná na základě „celé řady paragrafů předkomunistických a komunistických trestních zákoníků“ byla zrušena. Primárním účelem bylo očištění „obětí stalinismu“, otázky legitimacy komunistickému režimu a odboje proti němu zůstaly nedořešeny.⁷⁷

KPV spolu s Klubem angažovaných nestraníků a Hnutím za občanskou svobodu uspořádala 12. května v Praze na Václavském náměstí manifestaci nazvanou „Pravda o KSČ“, které se zúčastnilo několik tisíc lidí. Pro zákaz KSČ se následně vyslovily čtyři „historické demokratické politické strany“ (Československá strana sociálně demokratická, Československá strana lidová, Československá strana socialistická a Demokratická strana) a již zmiňované Občanské fórum ČKD-Polovodiče.⁷⁸ Svobodné volby v červnu 1990 nicméně dopadly výsledkem, který potvrzoval pozici OF s jeho kompromisní politikou jako hlavního proudu revoluce.

Zásadní rozkol se ale objevil mezi politickou elitou OF a regionálními fóry. Po KPV se v čele antikomunistického proudu ocitl jiný aktér. Politice dekomunizace začali dominovat místní aktivisté, kteří se s čím dál větší razancí dostávají do konfliktu s pražským centrem OF. Hnutí se začíná štěpit v přístupu k dvěma otázkám: (1) kontinuita komunistických elit, (2) fungování OF jakožto organizace. Právě tehdy začal federální ministr financí Václav Klaus objíždět okresní a krajská občanská fóra a získávat podporu pro ekonomickou reformu.⁷⁹ Vedle toho oslovoval veřejnost rozsáhlou publikací článků, ve kterých označoval komunismus za „gigantický experiment“ a mínil, že „politické uvolnění neznamena automatické zlepšení v jiných oblastech, zejména v oblasti ekonomické“.⁸⁰ Zatímco význam Listopadu se projevil pouze v *negativním* smyslu společného vystoupení *proti* komunistickému režimu, nový konsensus musí být zformován na *pozitivním* základě, tj. jako akce *pro* něco.⁸¹

⁷⁶ *Tamtéž*, s. 399.

⁷⁷ MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 62 (viz pozn. 45).

⁷⁸ SUK, J.: *Politické hry s nedokončenou revolucí*, s. 28 (viz pozn. 73).

⁷⁹ GJURIČOVÁ, A.: *Poněkud tradiční rozchod s minulostí*, s. 111 (viz pozn. 52).

⁸⁰ KLAUS, V.: *O tvář zitrška (rok devadesátý)*. Praha, Pražská imaginace 1991, s. 16.

⁸¹ *Tamtéž*, s. 28.

Klausovo myšlení produkovalo ostré řezy mezi *minulým* a *budoucím*. Jeho kritika se netýkala pouze zdiskreditovaných komunistů, ale rovněž například bývalých stoupců reformního komunismu v řadách členů OF. Dělení názorů na levicové a pravicové označil za pouhou nálepku, která překrývá mnohem hlubší a nevyhnutelný konflikt ve společnosti: „konflikt mezi dříve jednotnými odpůrci bývalého režimu“, který je „ve své podstatě konfliktem dvou odlišných vidění člověka a společnosti“. První vychází z toho, že existuje něco jako všeobecné dobro, že je možné jej poznat a stejně tak je možné poznat zlo, které stát a jeho aparát s pomocí intelektuálů může odstranit, zatímco druhé je mnohem skromnější, nechce za každou cenu řešení teď hned, ale chce spíše vytvářet mechanismus pro nalézání řešení sporů a problémů. Klaus tyto myšlenky převedl do jednoduchých rozporů mezi etatismem a demokracií, intelektualismem a populismem, a do varování, že v tomto střetu se hraje o svobodu, která nesmí být „ohrožena či zneužita neomezenou mocí diktátora, byrokrata nebo zločince“. Spor podle Klause prochází celou společností, stranami i politickými hnutími, napříč generacemi. A co je zásadní – Klaus poukazuje na blízkost prvního z těchto pohledů s čtyřicet let trvajícím obdobím vlády komunismu.⁸² Zdůrazňuje potřebu „rozejít se s minulostí“ a tímto rozchodem míní opuštění dosavadní „společenské smlouvy“, která zabezpečovala nejzákladnější fungování společnosti a byla východiskem pro jistý typ ekonomického chování, které se vždy točí „kolem toho, co ze sebe musím vydat, abych si zajistil určitou životní úroveň“.⁸³

Klausovo antiutopické myšlení vyzývá k pokoře a návratu ke starým pravdám a volá po „překonání reziduí socialismu v nás“.⁸⁴ Tímto stylem se mu daří zmobilizovat velkou část veřejnosti i polistopadové elity k podpoře projektu hospodářské transformace jako klíčové hybné složce změny. Zvolení Klause lídrem OF bylo klíčovým momentem a znamenalo přesun rovnováhy sil v neprospěch ex-disidentů a vznik pravice jako přesvědčivě silného tábora.⁸⁵ Ochota vyjít vstříc antikomunistickému radikalismu *zdola* lze chápat jako rozhodující

⁸² *Tamtéž*, s. 28-29.

⁸³ *Tamtéž*, s. 32.

⁸⁴ *Tamtéž*, s. 27.

⁸⁵ HANLEY, Seán: *The New Right in the New Europe: Czech Transformation and Right-Wing Politics, 1989-2006*. London and New York, Routledge 2008, s. 84.

výhodu, díky níž mohly být uspokojeny dva klíčové zájmy české veřejnosti i většiny místních fór: ekonomická reforma a dekomunizace.

2.2 Druhý moment štěpení: lustrační zákon

Neúspěch pokusů o zákaz KSČ dal vzniknout politice *očisťování*, která směřovala téměř výhradně do vlastních řad a struktur. Po prvních svobodných volbách se začala prosazovat myšlenka lustrací, jejichž cílem bylo stanovit kritéria pro výkon určitých funkcí v orgánech státní správy. Potenciál lustrací vyvolat politický střet tkví především ve dvou skutečnostech: (1) Samo slovo lustrace znamená „očistění skrze oběť“, což odkazuje jednak k očistění společnosti prostřednictvím komunistického *obětního beránka* a zároveň očistění jednotlivce prostřednictvím pokání, kterým se může znovu (re)kvalifikovat pro zastávání veřejných funkcí.⁸⁶ Klausovy poznámky o volající po překonání „reziduí socialismu v nás“ poskytly pro tento typ politiky dekomunizace myšlenkový základ. (2) Po vítězných volbách začíná Koordinační centrum OF čelit silnému odporu nižších složek hnutí, které požadují radikální distanci vůči minulému režimu. Premiér Pithart na schůzi poslaneckého klubu OF navrhuje přípravu „symbolického procesu odsouzení viníků“ totalitního režimu a pokusí se iniciovat právní cesty k jejich postihu. Návrhy na uspořádání „mimořádné politické akce“ a na „morální tribunál“ odsuzující komunismus byly v dalším vývoji zastíněné událostmi vedoucími k rozpadu OF.⁸⁷

Lustrační zákon měl stanovit „některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské federativní republiky“.⁸⁸ Základní otázka zněla, kdo všechno nebude moci vykonávat „funkce obsazované volbou, jmenováním nebo ustanovováním ve státní správě, v soudnictví, v prokuratuře, v československé armádě, v bezpečnostních a policejních složkách, ve státních podnicích, v Československém rozhlasu, v Československé televizi, v Československé tiskové kanceláři a

⁸⁶ EYAL, G.: *Anti-Politics and the Spirit of Capitalism*, s. 56 (viz pozn. 53).

⁸⁷ SUK, J. *Politické hry s nedokončenou revolucí*, s. 43 (viz pozn. 73).

⁸⁸ Zákon č. 451/1991 Sb., „kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky“ ze 4. října 1991.

podobně“.⁸⁹ Celá debata nad lustračním zákonem se dělí na dvě části: (a) diskuse nad vládním návrhem zákona, (b) parlamentní rozprava nad pozměňovacím návrhem. Vládní návrh předpokládal, aby příslušníci Státní bezpečnosti (Stb) a jejich „aktivní a vědomí spolupracovníci“ z let 1948-1989, kteří pracovali proti tzv. vnitřnímu nepříteli a v rozvědce, nesměli pět let pracovat ve státní správě na úrovni vyžadující vysokoškolské vzdělání. Záznam v registru svazků Stb není podle návrhu považován za stoprocentní důkaz spolupráce. Každý jednotlivý případ bude muset posoudit odborná komise.⁹⁰

Poslanci vládě navrhli radikálnější řešení prosazované ODS a doporučili v návrhu čtyři základní změny: (1) Zákon se má týkat všech míst ve státní správě. (2) Vedle bývalých příslušníků Stb nebo dřívějších funkcionářů KSČ od úrovně okresu, kteří politicky řídili Bezpečnost, je nesmějí zastávat ani velitelé Lidových milicí (LM). (3) Kategorie „vědomé spolupráce“ bude rozdělena na dvě skupiny: důvěrníky, kteří nemuseli bezpodmínečně vědět, že jsou využíváni tajnou policií, a spolupracovníky, kteří vždy podepisovali závazek o spolupráci. Pouze důvěrníci mají právo obracet se na „odbornou komisi“.⁹¹ Všichni se mohou domáhat nápravy u soudu. (4) Každý občan má právo požádat o svou lustraci.⁹²

V srpnu Federální ministerstvo vnitra (FMV) připravilo na základě parlamentních připomínek paragrafové znění zákona. Navrhuje v něm postihovat příslušníky Stb, jejich vědomé spolupracovníky, tajemníky KSČ od úrovně okresu a velitele LM. U každého, kdo zastává nebo chce zastávat určitou funkci ve státní správě, bude muset být nezávislou komisí prošetřeno, zda se v minulosti podílel na porušování lidských práv, přičemž toto porušení mu bude muset být dokázáno.⁹³ Navrhuje také trestat zveřejnění výsledků lustrace až tříletým vězením – bez ohledu na to, zda uveřejněná informace je či není pravdivá.⁹⁴

⁸⁹ SUK, J.: Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti, s. 168 (viz pozn. 55).

⁹⁰ MLYNÁŘ, Vladimír: Lustrace nejsou trest. In: *Respekt*, roč. 2, č. 35 (1991), s. 2.

⁹¹ Navrhovatelé tuto změnu vysvětlují tím, že většinu důležitých agenturních spisů pracovníci Stb zničili (či ukryli), což by dalo spoustě agentů možnost odvolat se k soudu a svoji při pro nedostatek důkazů vyhrát.

⁹² Tamtéž.

⁹³ ŽÁK, Václav: *Rizika mobilizační politiky*. Praha, Český spisovatel 1997, s. 38.

⁹⁴ To i přesto, že zákon na jiném místě říká: „Osvědčení, nález a údaje v nich nejsou pro účely tohoto zákona a pro účely soudního řízení utajovanými skutečnostmi.“

Neakceptuje požadavek poslanců, aby měl každý občan právo požádat o svoji vlastní lustraci.⁹⁵

Návrh ihned vzbudil rozpaky. Odpor se týkal především otázek viny a nevin. Ministr obrany Luboš Dobrovský považoval návrh normy za porušení presumpce nevin, protože nutí některé občany dokazovat svou bezúhonnost. Podle místopředsedy federální vlády Pavla Rychetského zase lustrační zákon připouští princip kolektivní viny, což je v demokratickém zřízení nemyslitelné. Pokud by se zákon vztahoval na všechny příslušníky Stb bez rozdílu, postihoval by i celý okruh dalších administrativních pracovníků, včetně například učitelů na policejních školách. Opačný postoj vnímá zákon jako částečný pokus o jakýsi výraz spravedlnosti – morální, nikoli trestněprávní. Zákon je jakýsi „morální kodex zaměstnance státní správy“ a jelikož jeho smysl vychází z mravních kategorií, jeho dopady nejsou otázkou viny a trestu.⁹⁶

Stanoviska na plénu FS při projednávání lustračního zákona je možné rozdělit zhruba do tří skupin: (1) Poslanci KSCČ a několik poslanců KDU se vyslovili proti jakékoli podobě lustračního zákona. U řady poslanců této skupiny bylo odmítnutí motivováno obavou z vlastního vyřazení ze společenského života. (2) Poslanci Občanského hnutí (OH), Hnutí za samosprávnou demokracii, Klubu poslanců sociálně demokratické orientace (SDO), Hnutí za demokratické Slovensko a Slovenské národní strany požadovali *měkkou* vládní variantu nebo ještě mírnější znění zákona. Prosazují třeba to, aby byl zákon spravedlivější k lidem, kteří nesouhlasili s okupací v roce 1968. (3) Poslanci Občanské demokratické strany, Občanské demokratické aliance (ODA), Křesťansko-demokratické unie (KDU), Křesťanskodemokratického hnutí, Veřejnosti proti násilí a Maďarského křesťanskodemokratického hnutí, které podpořil i klub nezávislých, předložili prostřednictvím svého mluvčího Petra Tomana celý balík pozměňovacích návrhů, které vládní návrh zásadním způsobem měnily. Jejich smyslem bylo zahrnout do zákona (s co nejmenším počtem výjimek) všechny funkcionáře KSCČ, všechny příslušníky Stb a jejich spolupracovníky a všechny členy LM.⁹⁷

⁹⁵ Mohou tak učinit jen pracovníci sdělovacích prostředků.

⁹⁶ MLYNÁŘ, V.: Lustrace nejsou trest (viz pozn. 90).

⁹⁷ TÝŽ: Lustrační zákon schválen. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 40 (1991), s. 4.

Rozprava k zákonu trvala celý den a vystoupilo v ní dvaasedmdesát poslanců. Z debaty vzešla téměř stovka pozměňovacích návrhů, o nichž se hlasovalo celý následující den. Ostrá pře se strhla mezi poslanci ODS a OH nad druhým paragrafem, který vymezoval kategorie osob, jež zákon postihuje. Toman navrhl z úvodní věty vypustit vládou navrženou formulaci o „porušování lidských a občanských práv“ jako kritériu eventuálního postihu. Jeho návrh o jeden hlas neprošel. Radikálnější vymezení skupin, kterých se zákon týká, ovšem plénum přijalo. S dalším návrhem vystoupil poslanec Tomáš Kopřiva (ODS), který navrhl totéž co Toman. Návrh byl schválen většinou dvou hlasů díky hlasu poslance Jiřího Součka (OH) a chyby poslance Ivana Fišery (SDO), který omylem hlasoval pro návrh pravice. V závěrečném hlasování, které většina poslanců OH na protest bojkotovala, byl zákon schválen v podobě, kterou prosazoval pravicový tábor.⁹⁸

Podle zákona nesmí pracovat po dobu pěti let ve funkcích jmenovaných, volených a ustanovovaných ve státní správě, ve státních organizacích a v těch akciových společnostech, kde má většinu stát, občan, který byl mezi únorem 1948 a listopadem 1990 (1) příslušníkem Stb nebo agentem, rezidentem, držitelem propůjčeného nebo konspiračního bytu Stb, informátorem nebo ideových spolupracovníkem Stb, (2) vědomým spolupracovníkem Stb (důvěrníci a kandidáti), (3) funkcionářem KSČ od úrovně okresu nebo členem akčních výborů Národní fronty a prověřkových a normalizačních komisí po 21. srpnu 1968, (4) členem LM, (5) studentem na vysokých školách KGB (nebo na nich absolvoval více než tříměsíční stáž). O skupinách (1) a (2) vydává osvědčení FMV ve lhůtě šedesáti dnů, zbylé kategorie osvědčuje občan čestným prohlášením. Kromě první skupiny se všichni postižení mohou obrátit na odbornou komisi, která jejich případ prošetří. Zákon se nevztahuje na ty funkcionáře KSČ, kteří uvedené funkce zastávali v době od 1. 1. 1968 do 1. 5. 1969, a na ty, kdo byli po listopadu 1989 rehabilitováni. O lustraci vlastní osoby může podle schváleného zákona požádat každý občan Československa starší osmnácti let. Zveřejňování nálezu FMV nebo vyjádření komise je bez předchozího souhlasu občana zakázáno. Původní návrh vlády, který nedovolené zveřejnění trestal až třemi roky vězení, poslanci zamítli.⁹⁹

⁹⁸ Tamtéž.

⁹⁹ Tamtéž.

Obháječi zákona razili argument, že účelem normy „nemá být morální odsouzení doby nesvobody nebo jejích jednotlivých aktérů“, nýbrž „ochrana pravomocí spojených s výkonem určitých funkcí ve státních orgánech a organizacích před zneužitím“. Mezi pravicovými poslanci převládala spokojenost nad tím, že se přijetím zákona v otázce lustrací konečně dosáhlo právního stavu. Argumentace „historickou spravedlností“ se objevovala spíše výjimečně. Marián Čalfa vyjádřil rozpaky nad tím, že „v zákoně jsou ustanovení, která neplní zcela jeho původní účel – morální očistu společnosti“. Poslanec Daniel Kroupa optimisticky prohlásil, že lustrační zákon je výrazem „vůle dokončit revoluci“.¹⁰⁰ Podle Jiřího Rumla je lustrační zákon nutný z hlediska „reálného nebezpečí“ vítězství KSC v příštích parlamentních volbách.¹⁰¹ Václav Benda (KDU), přední obhájece lustrací, prohlásil zákon za krok vpřed, přestože některé paragrafy podle něho „umožňují očištění komunistických funkcionářů“.¹⁰²

Do kategorie odpůrců zákona nakonec spadla řada těch, kteří vládní návrh zpočátku podporovali. Hlavně druhý paragraf podle nich dostal zcela jiný význam a způsobil „okleštění opravných prostředků“. Místopředseda federální vlády Rychetský lituje toho, že byla opuštěna vládní koncepce a přijat zákon, který „je založen na principu kolektivní viny“.¹⁰³ Jeho spolustraníkem a místopředsedou FS Zdeněk Jičínský dodává, že lustrační zákon má ideologickou povahu, „protože nejhorší věci se děly na přelomu čtyřicátých a v polovině padesátých let. Lidé, kteří se těchto činů dopouštěli, pokud ještě žijí, jsou v penzi a zákon se jich netýká.“¹⁰⁴ Poslanec Ivan Fišera v reakci na odmítnutí pozměňovacího návrhu, aby byl zákon spravedlivější k osmašedesátníkům, prohlásil, že „to, co bylo přijato, je historický nonsens“.¹⁰⁵ Petr Uhl, který podle vlastních slov nikdy nevystoupil v parlamentu tak emotivně, jako v rozpravě o lustračním zákonu, tvrdí, „že základní právo rovného přístupu k veřejným funkcím sice může být omezeno zákonem, ale musí v tom hrát úlohu soud. Že je někdo zapsán v nějakém

¹⁰⁰ Tamtéž.

¹⁰¹ SPURNÝ, Jaroslav – BRABEC, Jan: Lustrační zákon: pro a proti. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 44 (1991), s. 6-7.

¹⁰² MLYNÁŘ, V.: Lustrační zákon schválen (viz pozn. 97).

¹⁰³ Tamtéž.

¹⁰⁴ SPURNÝ, J. – BRABEC, J.: Lustrační zákon: pro a proti (viz pozn. 101).

¹⁰⁵ MLYNÁŘ, V.: Lustrační zákon schválen (viz pozn. 97).

registru, je čistě formální záležitost. Pouze soud může rozhodnout, že v takovém postavení dotyčný skutečně byl.¹⁰⁶

Jan Štern a Václav Trojan ve svém příspěvku z konference o právních a mravních dilematech lustračního zákona poukazují na to, že přijetí normy předcházely tři mýty. Podle prvního mýtu zákon neomezení ani neporušuje základní občanská práva, ale pouze stanovuje některé kvalifikační podmínky pro obsazování odpovědných státních a veřejných funkcí. Článek 21, odst. 2 Všeobecné deklarace lidských práv přitom praví, že „každý má právo na rovný přístup k veřejným službám ve své zemi“. Zákaz výkonu nějaké veřejné funkce na pět let je podle autorů omezením mezinárodně uznaného občanského práva. Žádný právní stát nemůže uznat jako postačující důvod při omezení tohoto občanského práva pouhou příslušnost k určité, paušálně definované kategorii, aniž by se posoudila skutečná role takto klasifikovaného občana v minulém období a aniž by mu byla poskytnuta možnost obhajoby.

Druhý mýtus čerpá z předpokladu „perfektních a vzorně vedených registrů Stb“. Autoři tohoto mýtu sice označují Stb za zločineckou organizaci, přitom ale paradoxně věří, že příslušník, který do registru zanášel jména lidí jako své informátory, tak ve všech případech činil s nezištnými úmysly. Sama evidence občana v materiálech Stb jako agenta nebo informátora je postačujícím důkazem, proti němuž se už nemůže odvolat ani k nezávislé komisi, protože pro tuto kategorii záměrně nebyla zřízena. Teoreticky se může odvolat k soudu, což ovšem je, jak ukazuje praxe, vyhlídka na léta se táhnoucí spor.

Třetí mýtus se opírá o očekávání, že plošné zveřejnění všech osob v registrech svazků Stb bude jakousi mravní katarzí. Tento mýtus sice není vtělen do lustračního zákona, ale stál u jeho vypracování. Zveřejněním kompletního seznamu osob, které spadají do uvedených kategorií, se žádné mravní očisty nedosáhlo, protože v seznamu vedle skutečných kolaborantů figurují i oběti z padesátých a sedmdesátých let.¹⁰⁷

¹⁰⁶ SPURNÝ, J. – BRABEC, J.: Lustrační zákon: pro a proti (viz pozn. 101). Srv. také UHL, Petr: *Právo a nespravedlnost očima Petra Uhla*. Praha, Beck 1998, s. 160-163.

¹⁰⁷ ŠTERN, Jan – TROJAN, Václav: Co se s námi stalo? In: *Listy: Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 23, č. 1 (1993), s. 17-18.

Přísnost lustračního zákona si uvědomovali jak zastánci, tak odpůrci normy. Ti první jí chápali jako „ospravedlnitelnou míru diskriminace“, která přiměřeně chrání „práva a svobody všech občanů, straníků i nestraníků, estébáků i jejich obětí“. V tomto smyslu má být lustrační zákon součástí série opatření směřující k nastolení „všeobecně platných pravidel hry“, které znemožní „nekalou soutěž“ a stanou se zdrojem „praktického občanského postoje“.¹⁰⁸ Ti druzí trvali na principu, že i vyrovnání s minulostí se musí odehrávat v rámci pravidel právního státu. Václav Žák upozorňuje, že většina veřejnosti lpění na procedurálních pravidlech právního státu nerozuměla. Odpor proti lustracím nevnímali jako boj za právní principy, ale spíše jako nechť k potrestání komunistů, v horším případě jako domluvený komplot s bývalou mocí.¹⁰⁹

Dále se odpovědi stoupců lustračního zákona vypořádávají se dvěma základními postuláty odpůrců: (1) přijatý zákon je založen na principu kolektivní viny, (2) přijatý zákon porušuje lidská práva. V odpovědi na tyto dvě námitky mají lustrace funkci „preventivního opatření“, příp. slouží jako nástroj „výměny politické garnitury“. V lustračním zákoně nemůže jít o vinu nebo nevinu, ale o preventivní ochranu stanovených funkcí a úřadů. Lidé nejsou trestáni, ale pouze diskvalifikováni ze správy demokratického státu.¹¹⁰ Otázka proto nezní, „jak odstranit komunisty z pozic, ale jak obsazovat pozice lidmi kompetentními a odpovědnými“.¹¹¹ Zákon není ani žádnou mstou, jelikož se nevztahuje na všechny komunisty, ale jen na partajní šéfy od okresu výš, a pamatuje rovněž na to, že po lednu 1968 se do čela KSČ dostali lidé s určitými demokratickými idejemi, pročež se nevztahuje na komunistické funkcionáře z období od ledna 1968 do května 1969.¹¹²

S dilematem, které před společnost stává možnost příkoří vůči neprávem postiženým, se obhájci lustračního zákona vyrovnávají argumentem „menšího ze dvou zel“. Podle předního chartisty Václava Bendy budou „veškerá eventuální

¹⁰⁸ KABELE, Jiří: Debolševizace. In: *Respekt*, roč. 2, č. 41 (1991), s. 2.

¹⁰⁹ ŽÁK, Václav: Kudy z jeskyně. In: *Listy*, roč. 24, č. 4 (1994), s. 76.

¹¹⁰ JANYŠKA, Petr: Pět minut po dvanácté. In: *Respekt*, roč. 2, č. 44 (1991), s. 2. Formulace o diskvalifikaci odkazuje na pasáž: „Tak jako se všichni zloději diskvalifikují pro místo ředitele banky, tak se lidé, kteří se aktivně podíleli na ničení a potlačování jedné společenské skupiny jinou (tzv. třídní boj) diskvalifikují pro vedení demokratického státu.“

¹¹¹ KABELE, J.: Debolševizace (viz pozn. 108).

¹¹² JANYŠKA, P.: Pět minut po dvanácté (viz pozn. 110).

pochybení či manipulace při lustracích nesrovnatelně méně závažné než skutečnost, že v nově zvolených zákonodárných sborech a vládách zasednou neodhalené a vydíratelní agenti“. Společnost bude případná příkoří akceptovat, protože si je vědoma toho, že „proti pěti letům zákazu výkonu funkce v určitých funkcích státního aparátu stojí zdevastovaná ekonomika, zničené životní prostředí, desetitisíce zmařených lidských existencí, lidí vyhnaných do emigrace, demoralizovaný národ“.¹¹³

Na úplném kraji spektra se nachází postoj, který se vůči uvedeným morálně-právním pojmům radikálně vymezuje, protože zastává názor, že „k demokracii patří volba těch, kteří budou naším jménem vládnout.“¹¹⁴ Stanovení určitých kritérií na výběr takových lidí je demokratickým rozhodnutím a jeho zpochybnění by bylo popřením základního demokratického hlediska. Tento druh obhajoby pak otevírá možnost chápání lustračního zákona jako opatření k výměně „celé vedoucí politické garnitury po prohraných volbách“, neboť „[v]olby jsou politický soud nad stranami, nikoli právní soud nad jednotlivci“. Listopad má svoje vítěze a poražené a revoluce by nebyla revolucí, kdyby nesměla „odstranit z vedení státu propadlou politickou garnituru, která se proti své politické prohře brání právními a mravními argumenty...“.¹¹⁵

¹¹³ HULÍK, Milan, Vyšší princip mravní. In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 44 (1991), s. 6.

¹¹⁴ SPURNÝ, J. – BRABEC, J.: Lustrační zákon: pro a proti (viz pozn. 101).

¹¹⁵ KRUPIČKA, Jirí: Kolektivní neschopnost. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 2 (1992), s. 3.

3. Boj o pojmenování politického režimu před rokem 1989

Úsilí o přijetí deklarativního zákona o minulosti vrací společnost zpět k dilematům „postkomunistické spravedlnosti“, jak je charakterizoval Claus Offe. V postkomunistickém prostoru se po roce 1989 v otázce postihování zločinů spáchaných za minulého režimu objevují stanoviska pro i proti, nicméně žádné jasné, obecně přijaté a důsledné principy ani legislativní nebo soudní praxe z debat vedených o těchto otázkách nevzešly. Převažuje pouze sdílený pocit, že něco musí být učiněno, ale zároveň je problematické něco učinit z dobrého přesvědčení.¹¹⁶

Zatímco lustrační zákon je v rámci Offeho typologie postkomunistické spravedlnosti považován za příklad „vyloučení“, tj. za druh postihu, podle něhož jsou jedinci či kategorie jedinců zbaveni části svých práv kolektivně a nikoli na základě soudního řízení, zákon o protiprávnosti komunistického režimu, jemuž je věnován tento oddíl, spadá do kategorie postihů „trestní“ povahy, neboť je namířen proti protagonistům komunistického režimu, jejichž protizákonné jednání se považuje za nepromlčitelné. Ve stručnosti lze postoje k tzv. retroaktivní spravedlnosti rozdělit do dvou skupin. Kritikové tohoto principu zdůrazňují, že v právním státě tzv. neformální spravedlnost (katarze, odplata) nemůže nahrazovat či suplovat formální právní procedury. Trestnost činu se posuzuje a trest se ukládá podle zákona účinného v době, kdy byl čin spáchán. Podle obhájců retroaktivní spravedlnosti je zpětné potrestání pachatelů možné na základě zásad přirozeného práva, mezinárodního práva nebo podle „všeobecných právních zásad uznávaných civilizovanými národy“.¹¹⁷ Institut promlčení se podle nich zakládá na předpokladu existence právního státu a jeho vůli stíhat trestné činy a jejich pachatele. Pokud tato vůle chybí, jak naznačují v souvislosti s hodnocením komunistického režimu v Československu, institut promlčení se ve vztahu k takovýmto pachatelům jeví jako zbytečný.

¹¹⁶ OFFE, C.: *Varieties of Transition*, s. 85 (viz pozn. 40).

¹¹⁷ *Tamtéž*, s. 89

3.1 Dozvuky lustračního zákona

Lustrační zákon měl původně platit pouze do konce roku 1996. Jeho platnost byla nicméně novelou č. 254/1995 Sb. prodloužena do konce roku 2000 a nakonec se zákonem č. 422/2000 Sb. časové omezení zcela zrušilo.¹¹⁸ Zákon předběhl svoji dobu: rozpoutal debatu o kolektivní vině a individuální odpovědnosti ještě dříve, než vůbec došlo na pojmenování období komunistického režimu. Slova Vladimíra Mlynáře v časopise *Respekt* jsou dokladem rozčarování z diskusí nad návrhem lustračního zákona ještě v době před jeho projednáváním na plénu FS: „Místo zhodnocení a odsouzení komunistické ideologie vytváříme nejprve zákon, který má postihovat konkrétní osoby. Místo diskuse o pojmenování těch principů komunismu (třídní boj, diktatura proletariátu a likvidace celých skupin občanů), které odporují etickým a mravním zásadám, vedeme nekonečné debaty o vině či nevině jednotlivých lidí. Bez pojmenování toho, co byl a je komunismus, zda byl či nebyl zločineckou ideologií a čím se projevoval, se však nepohneme z místa. Špatný návrh lustračního zákona je toho důkazem.“¹¹⁹

Na konci roku 1991 mohla část této charakteristiky sedět na zákon o době nesvobody schválený 13. listopadu 1991. Ten se skládá z pouhých tří vět. V první se praví, že komunistický režim v letech 1948–1989 porušoval lidská práva i své vlastní zákony. Paragraf 2 zní, že právní akty přijaté v uvedené době, se ruší za předpokladu, že tak stanoví zvláštní zákony (tj. restituční či rehabilitační, které již byly schváleny). Závěrečná věta stanoví, že tento zákon nabývá účinnosti dnem vyhlášení.¹²⁰ K právnímu řádu neměl tento zákon prakticky žádný vztah, jeho autoři se otázkou trestnosti nezabývali. Závěr, že některé ze zločinů, kterých se komunistický režim dopouštěl, jsou nepromlčitelné, mohla sugerovat pouze zmínka o porušování lidských práv, pokud by byly chápány jako univerzalistická koncepce, která stojí nad trestním právem.

Příspěvek Václava Trojana přednesený na semináři o právních a mravních problémech lustrací uskutečněném v Praze na podzim 1992 budí dojem, že

¹¹⁸ BALÍK, Stanislav – HOLZER, Jan: Debata o totalitarismu a moderní české politice. In: KUBÁT, Michal – LEBEDA, Tomáš (eds.): *O komparativní politologii a současné české politice: Miroslavu Novákovi k 60. narozeninám*. Praha, Karolinum 2014, s. 83.

¹¹⁹ MLYNÁŘ, V.: Pojmenovat síly zla. In: *Respekt*, roč. 2, č. 37 (1991), s. 2.

¹²⁰ Zákon č. 480/1991 Sb. „o době nesvobody“ ze 13. listopadu 1991.

kritizovaný lustrační zákon, jenž dle přednesených svědectví postihl některé lidi neprávem, skutečně rozdmýchal poptávku po „antikomunistickém zákonu“: „[z]a tři roky od 17. listopadu 89 jsme nedokázali postavit před soud jediného biřice, který své spoluobčany vydíral a trýznil. Nebyl právně ani morálně souzen jediný udavač, jenž pro rozličné výhody přivedl své bližní do neštěstí. Nebyli postaveni před soud opravdoví zrádci, kteří proti vlastním lidem pozvali cizí vojáky. Vymlouváme se na promlčecí lhůty, ačkoliv vlastizrada těchto prominentů nebyla jednorázovým aktem, který ráno započal a večer skončil. Promlčecí lhůta každého z nich běží až do okamžiku, kdy svůj trestný čin, tedy vlastizrádnou činnost dokonali – a to může stanovit jen konkrétní šetření každého z nich. Šetření pečlivé a individuální.“¹²¹

Pět měsíců po schválení lustračního zákona se objevují návrhy na takové zhodnocení komunistického režimu, které umožní považovat některé činy za skutky odporující lidskosti. Proti názoru prokuratury, která se odvolává na promlčecí lhůtu a tvrdí, že například zločiny padesátých let nelze stíhat, staví tuto návrhové protiangument, že zločiny proti lidskosti jsou nepromlčitelné i dle dřívějších komunistických zákonů. Institut promlčení navíc pomáhá těm, kteří se jednoduše mohli postarat o to, aby důsledky zločinu byly dlouhotrvající. Poslanec ODA Pavel Bratinka třeba prohlásil: „Například trestní stíhání za vlastizradu nešlo zahájit právě z důvodu okupace. Akceptujeme-li mlčky tvrzení o promlčení, pak tím všem dalším vlastizrádcům říkáme, že budou beztrestní, pokud nějaká další okupace bude trvat dostatečně dlouho.“¹²²

V únoru 1993 vzniklo na základě dohody mezi Generální prokuraturou a ministerstvem vnitra *Koordinační centrum pro dokumentaci a vyšetřování násilí proti českému národu*, které se inspirovalo vzorem německé *Centrály pro objasnění národněsocialistických násilných trestních činů*.¹²³ Hlavní náplní Koordinačního centra mělo být v rámci období od 8. 5. 1945 do 31. 12. 1989 „objasňování činů proti míru a lidskosti a dalších obdobných, mimořádně závažných činů spáchaných ... na občanech, a vyvozování právní odpovědnosti ze

¹²¹ ŠTERN, J. – TROJAN, V.: Co se s námi stalo?, s. 18-19 (viz pozn. 107).

¹²² Viz MLYNÁŘ, V. – SPURNÝ, J.: Závaží vlastní minulosti: Proč byl odvolán JUDr. I. Gasparovič. In: *Respekt*, roč. 3, č. 10 (1992), s. 7.

¹²³ SPURNÝ, J. – BRABEC, J.: Zákon proti komunismu. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 33 (1993).

zjištěných nezákonností...“¹²⁴ S transformací prokuratury na státní zastupitelství došlo ke změně zaměření této instituce a jejímu přejmenování na Středisko pro dokumentaci protiprávnosti komunistického režimu MS ČR.¹²⁵

3.2 Předloha „antikomunistického zákona“

Návrh zákona o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu se dostal na program 11. schůze PS PČR dne 9. července 1993. Konstatuje se v něm, že „Komunistická strana Československa, její vedení i členové jsou odpovědny za způsob vlády v naší zemi v letech 1948-1989, zejména za programové ničení tradičních hodnot evropské civilizace, za vědomé porušování lidských práv, za morální a hospodářský úpadek provázený justičními zločiny a terorem proti nositelům odlišných názorů, nahrazením fungujícího tržního hospodářství direktivním řízením, destrukcí tradičních principů vlastnického práva, zneužíváním výchovy, vzdělávání, vědy a kultury k politickým a ideologickým účelům, bezohledným ničením přírody“. Zákon rozsáhle vyjmenovává skutečnosti, kterých se komunistický režim v Československu dopouštěl: upírání jakékoli možnosti svobodného vyjádření politické vůle, porušování lidských práv občanů a základních zásad demokratického právního státu, rozsáhlé perzekuce občanů, beztrestné páchaní zločinů a poskytování neoprávněných výhod těm, kteří se na nich podíleli, udržování uvedeného stavu pomocí okupačních vojsk cizí moci od roku 1968. Režim založený na komunistické ideologii, který rozhodoval o řízení státu a osudech občanů v Československu od 25. února 1948 do 17. listopadu 1989, je označen za „zločinný, nelegitimní a zavrženíhodný“. Tatáž označení přísluší podle zákona Komunistické straně Československa, stejně jako dalším organizacím založeným na její ideologii. O odporu občanů proti tomuto režimu zákon prohlašoval, že byl „legitimní, spravedlivý, morálně oprávněný a je hodný úcty“. Každý, kdo byl komunistickým režimem nespravedlivě postižen a perzekuován a nepodílel se na jeho chodu, si zaslouží „účast a morální zadostiučinění“.

¹²⁴ Cit. dle ŽÁČEK, Pavel: *Boj o minulost: Deset let vyrovnávání se s komunistickou minulostí – pokus o předběžnou bilanci*. Brno, Barrister & Principal 2000, s. 60.

¹²⁵ *Tamtéž*, s. 65.

Vedle těchto obecných deklarací zákon obsahuje zcela konkrétní § 5, podle kterého se do promlčecí doby trestných činů nezapočítává doba od 25. února 1948 do 29. prosince 1989, „pokud z politických důvodů neslučitelných se základními zásadami právního řádu demokratického státu nedošlo k pravomocnému odsouzení nebo zproštění obžaloby“. § 6 ukládá soudům zrušit či zmínit trest uložený za trestný čin, pokud se během řízení prokáže, že jednání odsouzeného směřovalo ne zjevně nepřiměřenými prostředky k ochraně základních lidských a občanských práv a svobod. § 7 podle původního návrhu zbavoval oprávněnou osobu povinnosti prokazovat tíseň u převodu vlastnických práv za nápadně nevýhodných podmínek. Tento paragraf byl ještě před konečným hlasováním z návrhu zákona vypuštěn. Jeho místo obsadil paragraf, který prodlužuje splatnost státních rehabilitačních dluhopisů, vydaných občanům majících nárok na odškodnění podle zákona o soudní rehabilitaci, do konce roku 1995. Podle § 8, odst. 1 je vláda zmocněna napravit některé křivdy spáchané na odpůrcích komunistického režimu a perzekvovaných osobách v oblasti sociální, zdravotní a finanční. Podle odst. 2 je ministerstvo práce a sociálních věcí povinno zvýšit těmto osobám příplatek k důchodu ke zmírnění některých křivd způsobených v oblasti sociální. § 9 uvádí, že zákon nabývá účinnosti dnem 1. srpna 1993.¹²⁶

V důvodové zprávě k zákonu o protiprávnosti komunistického režimu je předcházející zákon o době nesvobody zmíněn v této souvislosti: „S výjimkou velmi stručného zákona č. 480/91 Sb. o době nesvobody však nedošlo ke komplexnějšímu vymezení a pojmenování bezpráví a zločinu diktatury, která tak rozsáhle a systematicky poznamenala celou společnost. Absence takové právní úpravy je ve společnosti negativně pocíťována, zejména ve vztahu ke konkrétním osobám, které byly viníky uvedeného stavu a za zločiny nebyly potrestány, na druhé straně pak nedošlo k morální očiště odpůrců komunistického režimu. Dokladem nespokojenosti občanů jsou usnesení řady obecních zastupitelstev, která se zabývají touto problematikou a vyzývají Parlament ČR k přijetí zákonné úpravy, dále dopisy jednotlivých občanů, výzvy KPV ČR apod. To vše vedlo navrhovatele k předložení návrhu zákona.“

¹²⁶ Zákon č. 198/1993 Sb. „o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu“ z 9. července 1993.

3.3 Rozprava v Poslanecké sněmovně

Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu byl předložen skupinou více než devadesáti poslanců (Marek Benda, Josef Janeček, Ivan Mašek, Libor Novák ml. a další). Na schůzi Poslanecké sněmovny se jako první ujal slova jeden z předkladatelů návrhu Ivan Mašek (ODA). Uvedl, že navrhovatelé si stanovili skromné cíle a nedomnívají se, že by návrh mohl nastolit spravedlnost nebo smazat křivdy minulosti. Zákon o době nesvobody označil za příliš stručný, protože nemá moc být podkladem pro přijímání dalších norem, které se snaží napravit křivdy spáchané za vlády komunistického režimu. K § 5 poznamenal, že navrhuje odložit promlčecí lhůtu u všech trestných činů, kdy pachatelé nebyli potrestáni z politických důvodů (tedy i u těch, které byly spáchány před 25. únorem 1948). Následovalo vystoupení poslankyně Anny Röschové, která uvedla, že všechny výbory Poslanecké sněmovny doporučily návrh zákona k přijetí.¹²⁷ V následné rozpravě došlo k pětačtyřiceti vystoupením a dvaadvacet poslanců předneslo pozměňovací návrhy včetně dvou návrhů na zákaz činnosti KSČ.¹²⁸

Hlasy pro návrh i proti němu lze rozdělit do třech kategorií podle okruhů témat, která byla akcentována řečníky v jednotlivých vystoupeních. První kategorii tvoří výroky poslanců, kteří ve svých vystoupeních dotkli spojitosti mezi procesy dekomunizace a denacifikace a vyslovili svůj názor na to, zda připadá v souvislosti s návrhem „antikomunistického zákona“ v úvahu používat analogii k odsouzení nacistických zločinů po druhé světové válce. Na straně stoupenců návrhu se jednalo o ty, kteří se pokusili obhájit podobnost mezi komunismem a fašismem popisem jejich společných znaků. Na straně odpůrců vystoupili ti, kteří tuto analogii úplně odmítli nebo poukázali na to, že odsouzení se v případě nacismu nevztahovala k nacistické ideologii, ale týkala se předních funkcionářů a zločineckých organizací. Druhá kategorie obsahuje výroky poslanců, kteří se

¹²⁷ PS PČR 1993 – stenoprotokoly, 11. schůze PS PČR (9. 7. 1993), dostupné online (viz <http://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/011schuz/s011022.htm>). Odtud i všechny následující citáty v tomto oddílu.

¹²⁸ Poslanecká sněmovna věnovala rozpravě o návrhu zákona téměř celý den svého zasedání. Hlasování v Poslanecké sněmovně bylo přítomno 170 poslanců. Pro jeho přijetí se vyslovilo 129 poslanců, proti bylo 34 (33 poslanců Levého bloku a 1 nezávislý), 3 poslanci (Liberálně sociální unie) se zdrželi a nehlasovali 4 poslanci. Viz RECMAN, Svatomír: Nejdiskutovanější, nejočekávanější, nevyhvalovanější, nejzatrácovanější. In: *Naše pravda*, roč. 4, č. 28 (1993), s. 3.

vyjadřovali k deklaratornímu charakteru normy a kteří buď souhlasili se smyslem tezí obsahující morální stanoviska, nebo s nimi polemizovali z pozice hájící nezcizitelnost lidských práv a odkazující se na Listinu základních práv a svobod. Zastánci se shodli na potřebě „pojmenovat období totalitního režimu“. Poslanci, kteří prohlásili, že zákon nepodpoří, oponovali, že nejde o zákon, ale politický verdikt nad minulostí, „politickoideologický traktát“, „nepřijatelný ústupek práva vůči politice“. Do třetí kategorie spadají výroky, které se týkaly kontroverzního § 5, který je reálným uplatněním principu retroaktivní spravedlnosti. V tomto momentě lze debatě rozumět jako střetu mezi dvěma odlišnými typy právních argumentací. Pro odpůrce předlohy je princip retroaktivity zákonů v rozporu s právním řádem každého demokratického právního státu a odporuje ustanovením Listiny základních práv a svobod. Podle zastánců návrhu je nutné zločiny komunistického režimu klasifikovat a posuzovat podle zásad a norem mezinárodního práva, které válečné zločiny a zločiny proti lidskosti považuje za nepromlčitelné.

(1) V interpretaci navrhovatelů vznikl návrh „antikomunistického zákona“ proto, aby umožnit potrestání pachatelů závažných trestných činů. Zákon tak konečně zbavuje stát definice, podle níž je nástrojem moci v rukou vládnoucí třídy, a nahrazuje ji demokratickou definicí, která říká, že stát má být nástrojem práva. Paralela mezi nacismem a komunismem byla pro charakter této části debaty klíčová: umožnila zastáncům návrhu použít ve spojení s komunistickým režimem výrazu „zločinnost“ a označovat etapu vlády komunistické strany za období totality. Poslanec Josef Janeček (KDU) v jedné pasáži svého vystoupení uvádí, že komunismus a fašismus jsou dvě mutace, které si byly velice blízké. „Fašisté budovali socialismus národní, komunisté budovali socialismus internacionální. Fašisté budovali diktaturu rasy. Komunisté budovali diktaturu třídy. Oba systémy definovaly své vnitřní i vnější nepřátele, které potom likvidovaly téměř průmyslovým způsobem. Oba výrazným způsobem použily sociální demagogie k tomu, aby se dostaly k moci.“ Bylo-li však předmětem projednávaného návrhu odsouzení komunistického režimu a jeho ideologie, nebylo pro poslance KSČ složité poukázat na nepatřičnost použité analogie. Při odsouzení fašismu v Norimberském procesu totiž nebyla odsouzena NSDAP, ale pouze jejích dvaadvacet předních funkcionářů, a nebyla odsouzena nacistická

ideologie, ale jako zločinecké organizace odsouzeny Gestapo, SS a Bezpečnostní služba. Poslanec Vladimír Řezáče (LB) vystoupil s argumentem: „Pokud se zde hovoří o režimu a straně zločinu, chci říci, že neznám člověka, který by do komunistické strany vstupoval proto, že by chtěl páchat trestné činy. (...) Neznám důkaz o tom, že by byl prokázán úmysl všech členů KSČ vstupovat do strany proto, aby páchali úmyslné trestné činy.“ Trestání zločinů je však podle zastánců normy nutností a podle poslance Miroslava Řezníčka nelze akceptovat ani argument s legitimitou bývalého režimu, k němuž se odpůrci návrhu uchylují. „Chci připomenout, že Norimberský proces stál před podobným dilematem. Rozhodl ovšem v zájmu základních lidských práv. Jako příklad uvedu, že přesto, že obhájci nacismu argumentovali, že šlo o legitimní dodržování zákonů třetí říše, např. dodržování norimberských protižidovských zákonů, norimberský soud v zájmu lidskosti toto neuznal a také nemohl uznat. K argumentaci, že nebyl veden útok přímo na NSDAP, ale na zločiny, připomínám, že konečným důsledkem Norimberku byla mj. i totální denacifikace. K dekomunizaci bohužel u nás zatím nedošlo.“

(2) Jakkoli z morálního hlediska se promlčitelnost zločinů proti lidskosti jeví neoddiskutovatelně, samo vedení paralely mezi fašismem a komunismem je politickým rozhodnutím. Poslanec Jaroslav Ortman (LB) v návrhu zákona označil místo, kde se problém politizace minulosti nacházel: „Byl-li režim zločinný a nelegitimní a zavrženíhodný, jakou hodnotu a závaznost mají pak všechna jeho rozhodnutí? Jakou hodnotu podle předkladatelů mají i vysokoškolské diplomy, získané v té době mnohými z vás? Jak hodnotit skutečnost, že s bývalým státem v uplynulých čtyřiceti letech uzavíraly demokratické státy, že byl členem OSN, řady mezinárodních organizací?“ Zákon dává oficiální právní výklad historii, ale výklad historie přitom „patří historikům a nikoli poslancům“. Ve své preambuli se opírá o princip kolektivní viny bez ohledu na kupříkladu ty členy bývalé KSČ, kteří jimi byli na jediný den či sami později patřili mezi perzekvované. Poslankyně Anna Váchalová (LB) uvedla důležitost „vstupních podmínek“ pro úspěch procesu transformace. Odmítla tezi o „mravní a hospodářské devastaci“ způsobené minulým režimem, který usiloval o trvalý růst životní úrovně, o plnou zaměstnanost, zabezpečení vzdělání a zdravotní péče pro každého občana, o odstraňování příkrých rozdílů v životní úrovni mezi sociálními

skupinami, městem a venkovem. Poprvé zaznělo, že projednávaný návrh zákona je v první řadě vyjádřením hysterie antikomunismu: „Jsem pamětnice protikomunistické, rasové a protižidovské hysterie fašismu. Moje nejdůležitější přání je, abychom se k těmto formám boje s nepřítelem již nikdy nevraceli. Ptám se proto: Nejste opravdu jako oni? Z uvedených důvodů zákon nepodpořím.“ Podle Řezáče vytváří preambule a první polovina navrhovaného zákona dvě kategorie občanů: komunisty (nebo exkomunisty) a nekomunisty. Zatímco jedni mají právo na vyšší občanskou důstojnost a čest, vyšší právo na ochranu svého jména, druzí mají jenom *poloprávo*, nebo omezené právo na ochranu lidské důstojnosti, občanské cti a jména. Přijetím návrhu zákona bude státní ideologií České republiky antikomunismus, což je opět v rozporu s ustanoveními Listiny základních práv a svobod. Když poslanci podporující návrh zákona využili příležitosti vyjádřit se k oponentům v otázce Listiny, varovali před slepým používáním jejích myšlenek k obhajobě neobhajitelných skutků. Poslanec Effenberger (ODA) ve svém vystoupení uvedl: „Domnívám se, že tato listina se jakýmsi dějinným paradoxem obrací proti svému úmyslu a nejlepším úmyslům svých autorů.“

(3) Autoři návrhu „antikomunistického zákona“ se při psaní § 5 inspirovali u podobného zákona, schváleného roku 1992 v Německu. Marek Benda (KDU), jeden z navrhovatelů, to ve svém vystoupení připomněl. Uvedl, že potřebnost zákona o protiprávnosti komunistického režimu dokazuje i průběh rozpravy, zejména vystoupení poslanců Levého bloku. Odmítl názor, že § 5 je v rozporu s Listinou základních práv a svobod, a naopak navrhl v § 3 za slova „legitimní a spravedlivý“ doplnit slova „morálně oprávněný a hodný úcty“, neboť morální oprávněnost vychází z Listiny práv a svobod a z příslušného článku, který uznává svobodu vzepít se proti režimu, pokud není možné uplatňovat svá práva běžnými cestami. Otázku § 5 však Bendovo vystoupení nezodpovědělo. Řezáč citoval čl. 40 odst. 6 Listiny: „Trestnost činů se posuzuje a trest se ukládá podle zákona účinného v době, kdy byl čin spáchán. Pozdějšího zákona se použije, jestliže je to pro pachatele výhodnější.“ Jiný závěr kromě toho, že retroaktivita v trestním právu hmotném je v každém demokratickém právním státě a v civilizovaném světě nemožná, z tohoto článku nevyplývá: „Otázka zachování práva a lidských práv není totiž otázkou politické příslušnosti, jestli je někdo v

pravém nebo levém rohu Sněmovny. (...) Porušování lidských práv před Listopadem není důvodem pro to, abychom v menší míře přizpůsobovali právo politické účelnosti po Listopadu tak, jak se to kdy politicky hodí.“ V tomto momentě přichází jakýsi vrchol celé rozpravy: poslanci podporující návrh naleznou ospravedlnění „antikomunistického zákona“ v supra-positivním právu. Poslanec Andrej Gjurič (ODS) vyslovil tezi o tom, že běžný právní řád je zvyklý zápasit se zločinem jako s výjimkou a se zločinci jako s jednotlivci, eventuálně skupinami, ale nepočítá se „státně organizovaným zločinem“. Takovou zločinnost podle Gjuriče nelze zvládnout metodami úspěšnými v boji s individuální zločinností. Jediná možnost postihnouti trestných činů, které nebyly trestány proto, že je minulý režim kryl, je použití zpětné platnosti zákona. „Zpětná platnost zákona je ospravedlněna jistotou, že zákonodárce, kdyby si byl býval představil možnost těchto činů, byl by jej býval prohlásil spolu s právním vědomím občanů celého civilizovaného světa za zločiny.“ Poslanec Ivan Mašek tuto úvahu rozšířil o okruh kategorií mezinárodního práva. I když se pojem zločin nevyskytuje v našem trestním řádu od roku 1950, vyskytuje se v právu mezinárodním: „Statut mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku vymezil tři kategorie zločinu: zločin proti míru, válečný zločin a zločin proti lidskosti. Mezi tyto zločiny patří i pronásledování z příčin politických, rasových či náboženských, a to bez ohledu na to, zda bylo porušeno místní právo země, kde byly zločiny páčány.“

3.4 Názory v médiích

Na rozdíl od lustračního zákona věnovaly české sdělovací prostředky před červencovou schůzí Poslanecké sněmovny chystanému návrhu „antikomunistického zákona“ pouze minimální pozornost. Když už se o chystané normě debatovalo, používalo se označení „zákon o třetím (čili protikomunistickém) odboji“. Jaroslav Šabata připomněl, že představa takového zákona byla opakovaně diskutována na zasedáních federální vlády, že se hledal kompromis, který by vedl k jeho pozitivní formulaci, že byl vrácen k přepracování a na pořad jednání zákonodárných sborů se již nedostal a že delegáti kongresu vítězné vládnoucí strany byli počátkem listopadu 1992 zavázáni předložit parlamentu návrh nový. Charakteristickým rysem původní předlohy byl podle Šabaty tzv. „antikomunistický fundamentalismus“. Vyznačuje se sklonem

„odpovídat na složité, mnohvrstevné skutečnosti zjednodušeně. Rozděluje věci, které rozdělit nelze, staví proti sobě síly, které ve svém zápase s diktaturou sice vyšly z různých ideových zdrojů, předpokladů a motivů, ale které přitom – posuzujeme-li věc z hlediska pluralitní demokracie – představují legitimní součást jednoho širokého proudu odporu proti komunistické totalitě.“¹²⁹ Antikomunistický fundamentalismus je pro Šabatu pokusem smazat podíl levicového odboje proti komunismu. Představuje vyvrcholení symbolického tažení proti tzv. osmašedesátníkům, kterým se nemá důvěřovat, protože propadli socialistickým a komunistickým ideálům, a systémy založené na těchto ideálech se „projevují především zločinně“.¹³⁰ Kategorie „zločinnosti“ přitom byla pro deklarativní část zákona o protiprávnosti komunistického režimu zásadní.

Obhajoba zněla, že se zákon uchyluje k deklaraci, jelikož chce řešit otázku trestní odpovědnosti „u těch protagonistů bývalého režimu, kteří jsou především odpovědní za mravní, ekologickou a ekonomickou devastaci naší společnosti“, nebo u těch, „kteří nepochybně nesou politickou odpovědnost, ale trestní odpovědnost jim bude lze těžko prokázat“.¹³¹ Z tohoto důvodu deklarativnost zákona neznamena, že by zajištění „nepromlčitelnosti zločinů spáchaných v nedávné minulosti“¹³² bylo druhořadým cílem. Naopak – z hlediska obhájců to byl právě prvek nepromlčitelnosti, který ospravedlňoval deklarativní razanci „antikomunistického zákona“. Aby mělo uznání protikomunistického odporu popsaného jako „legitimní, spravedlivý a morálně oprávněný“ vůbec nějaký smysl, musí existovat paragraf o nepromlčitelnosti. Spisovatel Karel Pecka napsal, že prosazovat pravidlo promlčení pro komunisty aktivní za normalizace je nonsens, neboť „každý člen KSČ, který po roce 1968 prošel prověrkami, se dopustil vlastizrady, protože se zavázal spolupracovat s nepřátelskou mocností“.¹³³ Stanislav Drobný, předseda KPV, ocenil důležitost trestněprávní dimenze, v níž se zákon nachází, neboť „podle tohoto zákona ti, kteří plnili

¹²⁹ ŠABATA, Jaroslav: Jeden široký proud odporu. In: *Listy*, roč. 23, č. 2 (1993), s. 14.

¹³⁰ NĚMEC, František: Nejsou všichni stejní. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 13 (1992), s. 3.

¹³¹ Bude odlišný názor trestný? JUDr. Dagmar Burešová redakci Listů. In: *Listy*, roč. 23, č. 5 (1993), s. 26-27.

¹³² Obnovit úctu k právnímu řádu: Rozhovor s MUDr. Josefem Janečkem. In: *Tamtéž*, roč. 23, č. 2 (1993), s. 8.

¹³³ PECKA, Karel: Chybí počítač. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 17 (1992), s. 3.

„jenom“ rozkazy, jednali protiprávně. Zákon tedy nemá jenom morální a deklarativní hodnotu.“¹³⁴

Po přijetí zákona jej jedna část dobové publicistiky hodnotila v naději, že posílí důvěru v demokratický režim a lidská práva, a položila kontrapunkt mezi *komunismus* jakožto ideologickou korupci dobra a *demokracii a lidská práva* jakožto ontologickou podstatu každého politického společenství. Význam zákona je dlouhodobý, „protože se týká cesty všech, kdo se *vnitřně* rozhodli pro lidská práva a demokracii“ a zaslouží si uznání „z hlediska vyššího principu mravního“.¹³⁵

Opačným směrem orientovaní publicisté ale nechápali, proč by toto „vnitřní rozhodnutí“ mělo být předepsáno formou zákona. Lidská práva a demokracie sice patří k listopadovým ideálům, ale ty „zákon kriminalizující minulost“ nechrání. Spíše představuje jejich ohrožení.¹³⁶ Pokud má zákon nějaký smysl, není to v pojmenování totalitní podstaty minulého režimu, ale v „upevnění tržní ekonomiky bez přívlastků“ a v „posílení politických a hospodářských pozic pravicových pragmatiků“. Při zpětném pohledu tak z Listopadu číší spíše ztráta iluzí: „Sametová revoluce vycenila zuby, odhodila masku, kterou již nepotřebuje, odhalila svou kontrarevoluční podstatu.“¹³⁷

3.5 Ústavnost „antikomunistického zákona“

Epicentrum diskusí o politice minulosti se záhy přesunulo od „antikomunistického zákona“ k odtajnění materiálů bývalé Stb. Všechny materiály měly tajný nebo přísně tajný charakter a přístupu k nim se mohli zákonnou cestou domoci pouze lidé, kteří byli podle lustračního zákona důvodně podezřelí ze spolupráce s Stb. Otázka zpřístupnění materiálů tak byla diskutována jako otázka, zda je správné ponechat státu monopol na výklad minulosti nebo tuto možnost dát každému.

¹³⁴ SPURNÝ, J. – BRABEC, J.: Zákon proti komunismu (viz pozn. 123).

¹³⁵ BEDNÁŘ, Miroslav: Dnešní českou otázku pokládá naše nynější krize. In: *Literární noviny*, roč. 4, č. 30 (1993), s. 2.

¹³⁶ GREBENÍČEK, Miroslav: Dopis světovým organizacím na obranu lidských práv. In: *Naše pravda*, roč. 4, č. 28 (1993), s. 2.

¹³⁷ MILATA, Zdeněk: Tak už to tu máme: Není to zákon, ale politický pamflet. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 29 (1993), s. 2.

Navíc ve státě, který se proklamativním zákonem zřekl své „zločinné“ minulosti, vypadá nelogicky, pokud mají k materiálům nadále bez problému přístup operativní složky nejen tajných služeb, ale i policie.¹³⁸

Závěrečnou kapitolou historie zákona o protiprávnosti komunistického režimu po jeho podpisu prezidentem Havlem je jeho projednávání u Ústavního soudu, na který se obrátila skupina poslanců. Nález ÚS prohlásil preambuli a paragrafy 1 až 4 za deklaratorní text bez jakékoli právní závaznosti. Odvolal se přitom na „zákon“ z roku 1920, v němž je stanoveno, že T. G. Masaryk se zasloužil o stát. Deklarativnost paragrafů dovedl tím, že se zabývají „povahou režimu, nikoli povahou jednotlivců“. Spoluodpovědnost jednotlivců, která je v zákoně výslovně uvedena, „může být chápána jako podnět k zamyšlení pro ty, kteří byli, resp. nadále zůstávali členy organizace, jejíž vedení a politická praxe se stále více rozcházely nejen se základními hodnotami lidskosti a demokratického právního státu, ale i s vlastními programy a zákony“.¹³⁹ Václav Žák se domnívá, že ÚS prohlásil část zákona za deklarativní proto, aby se unikl nutnosti kontroverzní paragrafy zrušit. Navíc ÚS musí ve svém rozhodování vycházet z textu Listiny a mezinárodních paktů a nemůže se opírat o teoretické konstrukce.¹⁴⁰ Ty zde navíc připomínají hodnotové soudy, které liberální stát vyslovovat nesmí, protože se tím může dotknout důstojnosti svých občanů. Výlučná státní ideologie, stejně jako státní anti-ideologie, je v rozporu s principem neutrality státu ve všem kromě základních hodnot liberální demokracie.¹⁴¹

¹³⁸ BAŠTA, Jaroslav: Proč zpřístupnit materiály Stb. In: *Listy*, roč. 24, č. 1 (1994), s. 21.

¹³⁹ ŽÁK, Václav: Ústavní soud – věc neznámá. In: *Tamtéž*, roč. 24, č. 6 (1994), s. 26.

¹⁴⁰ *Tamtéž*, s. 27.

¹⁴¹ *Tamtéž*, s. 28.

Závěr

Debata nad zákonem o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu naplno demonstrovala hloubku antagonismu mezi různými politikami paměti. Antagonistická povaha „politická“ se projevila v zápase, ve kterém o formě polistopadové společnosti rozhodoval výsledek sporu mezi principy kontinuity a diskontinuity ve vztahu k minulému režimu. Zároveň ukázala, že problém kontinuity/diskontinuity mezi minulým a současným režimem lze nahlížet ze dvou perspektiv: (a) podle legitimacy právního řádu, (b) podle objektivní platnosti společenské újmy. Označení režimu jako „zločinného a zavrženíhodného“ oslabuje faktor legitimacy jeho právního řádu. Objektivní platnosti společenské újmy zase odporuje institut promlčení. Odpůrci „antikomunistického zákona“ zastávali kontinuitu v perspektivě legitimacy právního řádu a diskontinuitu v perspektivě objektivní platnosti společenské újmy. Podporovatelé trvali na diskontinuitě v otázce legitimacy právního řádu a na kontinuitě z hlediska objektivní platnosti společenské újmy. Uvedené schéma vytváří diskursivní rámec, v němž je možné identifikovat čtyři skupinové aktéry, a to podle toho, k jakému ze čtyř pólů kontinuita/diskontinuita v legitimitě právního řádu/objektivní platnosti společenské újmy svými postoji tendují.

(1) Kontinuitu objektivní platnosti společenské újmy nejlépe reprezentuje antiutopické myšlení Václava Klause. Újma způsobená vládou komunistického režimu se podle Klause dotýká každého jednotlivce, který ochotně přitakával dosavadní „společenské smlouvě“. Zbavení společnosti této újmy vyžaduje novou smlouvu, která nebude pouhou negací komunismu, ale bude zformulována *pozitivně*. Zjednodušením reality politického zápasu na souboj mezi dvěma „viděními člověka a společnosti“ přispěl tento diskurs ke konstrukci takového obrazu minulosti, v níž se některé z proudů opozice proti komunistickému režimu rázem ocitly na opačné straně delimitace než v předcházející *porevoluční* fázi, ve které byl jejich politický zájem vnímán v kontextu „boje proti totalitě“.

(2) O právní kontinuitu mezi minulým a současným režimem opírá své postoje část levicově orientovaného disentu. K reprezentantům tohoto názoru nejčastěji patřili Petr Uhl či Jaroslav Šabata. Tím, že se celý proces dekomunizace řídí principem zaujetí morálního stanoviska vůči minulosti, otevírá se prostor ke

kriminalizaci celého právního systému období 1948-1989 a k akceptování právní diskontinuity mezi oběma režimy. Podle této skupiny efekt normy deklarující protiprávnost režimu spočívá v „rozdělení společnosti na dvě nerovnoprávné skupiny“ a v marginalizaci některých skupin exkomunistů, jejichž odboj proti komunistickému režimu nemůže být podle dikce zákona plnohodnotně uznáván. Odpor proti tomuto typu politizace minulosti je pokusem diskurs jednoduchého antagonismu zvrátit.

(3) Na straně právní diskontinuity mezi oběma režimy stála část konzervativního disentu a část polistopadové pravice, tzn. ty politické strany, k nimž převážně patřili předkladatelé návrhu „antikomunistického zákona“. Podle jejich slov byla předloha připravována s úmyslem „pojmenovat období totalitního režimu“. Smysl diskontinuity spatřovali ve stabilizaci právního prostředí v zemi. Označení režimu za „zločinný“ přitom chápali jako jakési dodatečné právní vyjasnění toho, co již společnost cítila jako fakt. Na rozdíl od skupiny (1) považovali otázku „vyrovnávání se s minulostí“ za věc kolektivní a celospolečenskou, a nikoli individuální.

(4) Diskontinuita v objektivní platnosti společenské újmy byla vyjadřována těmi, kteří proklamovanou „zločinnost“ komunistického režimu relativizovali např. poukazem na důležitost „vstupních podmínek“ pro úspěch transformace nebo na to, že komunistický stát byl „uznanou součástí světového společenství“.¹⁴² Tento typ postoje sdíleli převážně poslanci Levého bloku, kteří „antikomunistický zákon“ jednotně nepodpořili. Jejich odpor proti zákonu často překračoval hranice pouhé právní argumentace: v parlamentní rozpravě se objevovaly zmínky o antikomunismu jako státní ideologii, v mediálním prostoru o zradě listopadových ideálů.

Tento diskursivní rámec se čtyřmi typy aktérů vede k následujícím závěrům. Teze o *předpolitické* identitě skupinových aktérů v otázce „vyrovnávání se s komunistickou minulostí“ je sporná. Povstání, které mohlo být v polistopadových dnech charakterizováno jako zápas sil, které se postavili proti úpadkovému zřízení zvanému komunistický režim, bylo následně rétoricky přeloženo do abstraktnějšího jazyka zápasu mezi dvěma pohledy na fungování

¹⁴² GREBENÍČEK, M.: Dopis světovým organizacím na obranu lidských práv (viz pozn. 136).

společnosti. Nové schizma přispělo k přeskupení sil ve společnosti, k rozkladu revolučního hnutí a ke konci homogenity mezi odpůrci minulého režimu. Aktéři těchto změn se přitom neopírali o své stabilní identity, ale byli nuceni své dřívější pozice částečně zpochybnit a začít se profilovat v závislosti na nových podmínkách. Debata nad dekomunizační legislativou odráží tento diskursivní obrat v celé jeho komplexnosti. Schválením zákona č. 198 došlo k ukotvení tohoto diskursu v právním řádu, ale podmínkou jeho samotné existence byla předcházející politická argumentace založená na potřebě *sebeočisty*, která je sice individuální záležitostí, ale závisí na ní zdraví celé společnosti.

Sami podporovatelé zákona o protiprávnosti komunistického režimu viděli v označení komunistického režimu jako „zločinného, nelegitimního a zavrženíhodného“ pouze dodatečné právní potvrzení toho, o čem již byla veřejnost přesvědčena. Z tohoto hlediska se obhajoba nutnosti přijmout zákon neřídila primárně argumentem naplňování určité edukační funkce, jak se vyjádřil tehdejší předseda Poslanecké sněmovny Milan Uhde ve známém výroku „aby učitelky věděly, co mají učit“¹⁴³. Nejpřesvědčenější zastánci dekomunizace byli názoru, že většina společnosti se „vnitřně“ rozhodla pro režim, jehož podstata bude spočívat v demokracii a lidských právech, a přijatý zákon je stvrzením tohoto rozhodnutí. Paradoxní přitom je, že jedno z ohnisek sporu v parlamentní rozpravě nad návrhem „antikomunistického zákona“ se týkalo právě obecného chápání doktríny lidských práv.

Ačkoli se zdá, že mezi Klausovým bojem s komunismem pozitivními prostředky (viz jeho názor, že komunismus je možné porazit jen na základě pozitivního programu) a antikomunismem, jehož cílem bylo najít oporu pro „vyrovnávání se s minulostí“ v právním řádu, existuje rozpor, podrobnější zkoumání odhaluje i několik styčných bodů. Obě verze antikomunistického myšlení se totiž ve své konstrukci minulosti opírají o výklad komunismu jako utopického sociálního inženýrství a naznačují, že jakožto nebezpečný holistický experiment musí být odmítnut. Odlišnost spočívá jen ve volbě způsobu, jak tohoto odmítnutí dosáhnout. Obě verze si tedy navzájem neodporují, ale naopak společně zviditelňují hranice toho, co v této práci označujeme jako diskurs antikomunismu.

¹⁴³ Cit. dle UHL, Petr: *Právo a nespravedlnost očima Petra Uhla*, s. 166 (viz pozn. 106).

Odborná literatura

BALÍK, Stanislav – HOLZER, Jan: Debata o totalitarismu a moderní české politice. In: KUBÁT, Michal – LEBEDA, Tomáš (eds.): *O komparativní politologii a současné české politice: Miroslavu Novákovi k 60. narozeninám*. Praha, Karolinum 2014, 79-90.

BUDEN, Boris: *Konec postkomunismu: Od společnosti beznaděje k naději bez společnosti*. Praha, Rybka 2013.

BÍBA, Jan: Radikální demokracie: Výzva antiesencialismu. In: ZNOJ, Milan (ed.): *Demokracie v postliberální demokracii*. Praha, Karolinum 2014, 183-219.

CASTORIADIS, Cornelius: *L'institution imaginaire de la société*. Paris, Ed. du Seuil 1999.

EYAL, Gil: Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory and Society*, roč. 29, č. 1 (2000), 49-92.

FOUCAULT, Michel: *Myšlení vnějšku*. Praha, Herrmann & synové 1996.

GJURIČOVÁ, Adéla (ed.): *Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011.

GJURIČOVÁ, Adéla: Poněkud tradiční rozchod s minulostí: Občanská demokratická strana. In: GJURIČOVÁ, A. (ed.): *Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011, 107-134.

HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha, SLON 2009.

HANLEY, Seán: *The New Right in the New Europe: Czech Transformation and Right-Wing Politics, 1989-2006*. London and New York, Routledge 2008.

HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. Praha, Lidové noviny 1990.

KLAUS, Václav: *O tvář zítřka (rok devadesátý)*. Praha, Pražská imaginace 1991.

LACLAU, Ernesto: *Emancipace a radikální demokracie*. Praha, Karolinum 2013.

- LACLAU, Ernesto – MOUFFE, Chantal: *Hegemonie a socialistická strategie: Za radikálně demokratickou politiku*. Praha, Karolinum 2014.
- LEFORT, Claude: Otázka demokracie. In: *Plav – měsíčník pro světovou literaturu*, roč. 9, č. 3 (2013), 5-11.
- MARCHART, Oliver: *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh, Edinburgh University Press 2007.
- MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří (eds.): *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha, Karolinum 2014.
- MASLOWSKI, Nicolas: Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky. In: MASLOWSKI, N. – ŠUBRT, Jiří (eds.): *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha, Karolinum 2014, 69-81.
- MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009.
- MOUFFE, Chantal: *The Democratic Paradox*. London/New York, Verso 2000.
- NORVAL, Aletta J.: *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press 2007.
- OFFE, Claus: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge, MIT Press 1997.
- PŘIBÁŇ, Jiří: *Disidenti práva: O revolucích roku 1989, fikcích legality a soudobé verzi společenské smlouvy*. Praha, SLON 2001.
- RUPNIK, Jacques: Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí: Česká zkušenost. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), 9-26.
- SLAČÁLEK, Ondřej: Český antikomunismus jako pokus o obnovu hegemonie. In: *Britské listy* (22. 6. 2009), dostupné online (viz <http://blisty.cz/art/47533.html>).
- SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, Prostor 2003.
- SUK, J.: *Občanské fórum: Listopad – prosinec 1989: 2. díl – dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997.

SUK, J.: Politické hry s nedokončenou revolucí: Účtování s komunismem v čase Občanského fóra a po jeho rozpadu. In: GJURIČOVÁ, Adéla (ed.): *Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011, 17-60.

SUK, Jiří: Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti: Lustrace jako politický a morální problém 1989-1992. In: GJURIČOVÁ, Adéla (ed.): *Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011, 135-181.

UHL, Petr: *Právo a nespravedlnost očima Petra Uhla*. Praha, Beck 1998.

VÁVRA, Martin: Diskurs a diskursivní analýza v sociologii. In: ŠUBRT, Jiří (ed.): *Soudobá sociologie II (Teorie sociálního jednání a sociální struktury)*. Praha, Karolinum 2008, 204-221.

VEČERNÍK, Jiří (ed.): *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha, Academia 1998.

ZNOJ, Milan: *Marečkův případ aneb vzestup a pád antikomunistické pravice*. Brno, Marek Konečný 2005.

ZNOJ, Milan: Václav Havel, His Idea of Civil Society and the Czech Liberal Tradition. In: KOPEČEK, Michal – WCIŚLIK, Piotr (eds.): *Thinking through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989*. Budapest, Central European University Press 2015, 109-137.

ŽÁČEK, Pavel: *Boj o minulost: Deset let vyrovnávání se s komunistickou minulostí – pokus o předběžnou bilanci*. Brno, Barrister & Principal 2000.

ŽÁK, Václav: *Rizika mobilizační politiky*. Praha, Český spisovatel 1997.

Publicistické zdroje

BAŠTA, Jaroslav: Proč zpřístupnit materiály Stb. In: *Listy: Dvoutměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 24, č. 1 (1994).

BEDNÁŘ, Miroslav: Dnešní českou otázku pokládá naše nynější krize. In: *Literární noviny*, roč. 4, č. 30 (1993).

Bude odlišný názor trestný? JUDr. Dagmar Burešová redakci Listů. In: *Listy: Dvoutměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 23, č. 5 (1993).

GREBENÍČEK, Miroslav: Dopis světovým organizacím na obranu lidských práv. In: *Naše pravda*, roč. 4, č. 28 (1993).

HULÍK, Milan: Vyšší princip mravní. In: *Respekt*, roč. 2, č. 44 (1991).

JANYŠKA, Petr: Pět minut po dvanácté. In: *Respekt*, roč. 2, č. 44 (1991).

KABELE, Jiří: Debolševizace. In: *Respekt*, roč. 2, č. 41 (1991).

KLAUS, Václav: Aby nezvítězil komunismus, nestačí být antikomunistou. In: *Denní telegraf* (30. 10. 1993).

KLAUS, Václav: Účtování s minulostí – výzva ke spravedlnosti. In: *Revue Prostor*, č. 33 (1997).

KRUPÍČKA, Jiří: Kolektivní neschopnost. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 2 (1992).

MILATA, Zdeněk: Tak už to tu máme: Není to zákon, ale politický pamflet. In: *Naše pravda*, roč. 4, č. 29 (1993).

MLYNÁŘ, Vladimír: Lustrace nejsou trest. In: *Respekt*, roč. 2, č. 35 (1991).

MLYNÁŘ, Vladimír: Lustrační zákon schválen. In: *Respekt*, roč. 2, č. 40 (1991).

MLYNÁŘ, Vladimír: Pojmenovat síly zla. In: *Respekt*, roč. 2, č. 37 (1991).

MLYNÁŘ, Vladimír – SPURNÝ, Jaroslav: Závaží vlastní minulosti: Proč byl odvolán JUDr. I. Gasparovič. In: *Respekt*, roč. 3, č. 10 (1992).

NĚMEC, František: Nejsou všichni stejní. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 13 (1992).

Obnovit úctu k právnímu řádu: Rozhovor s MUDr. Josefem Janečkem, In: *Listy: Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 23, č. 2 (1993).

PECKA, Karel: Chybí počítač. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 17 (1992).

RECMAN, Svatomír: Nejdiskutovanější, nejočekávanější, nevychvalovanější, nejzatrácovanější. In: *Naše pravda*, roč. 4, č. 28 (1993).

SPURNÝ, Jaroslav – BRABEC, Jan: Lustrační zákon: pro a proti. In: *Respekt*, roč. 2, č. 44 (1991).

SPURNÝ, Jaroslav – BRABEC, Jan: Zákon proti komunismu. In: *Respekt*, roč. 4, č. 33 (1993).

ŠABATA, Jaroslav: Jeden široký proud odporu. In: *Listy: Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 23, č. 2 (1993).

ŠTERN, Jan – TROJAN, Václav: Co se s námi stalo? In: *Listy: Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 23, č. 1 (1993).

ŽÁK, Václav: Kudy z jeskyně. In: *Listy: Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 24, č. 4 (1994).

ŽÁK, Václav: Ústavní soud – věc neznámá. In: *Listy. Dvuměsíčník pro politickou kulturu a občanský dialog*, roč. 24, č. 6 (1994).